

ETNOLOG

GLASNIK
ETNOGRAFSKEGA MUZEJA
V LJUBLJANI

KNJIGA
XV — 1942
VOL.

LJUBLJANA 1943/XXI

Etnolog izdaja in zalaga Etnografski muzej,
Ljubljana, Bleiweisova c. 24 (za izdajatelja odgovoren dr. Rajko
Ložar, Ljubljana).

Uredništvo in uprava istotam (za uredništvo odgovoren
dr. R. Ložar, za upravo dr. Franc K. Kos).

Tisk Učiteljske tiskarne v Ljubljani (Fr. Štrukelj).

Etnolog izhaja letno.

Rokopisi, namenjeni za objavo v listu in dopisi uredništvu ter
upravi kakor tudi publikacije, namenjene za oceno v listu, naj se
pošiljajo na naslov: Uredništvo Etnologa, Ljubljana, Etnografski
muzej, Bleiweisova c. 24.

Pričujoči letnik je izšel dne 1. marca 1943/XXI.

ETNOLOG

GLASNIK
ETNOGRAFSKEGA MUZEJA
V LJUBLJANI

11864

Novak Vilko, Ofarstvo pod Stolom in v Planici	89
Lokar, dr. Jenko, V ...	95
Lokar, dr. Jenko, ...	96

KNJIGA

XV — 1942

VOL.

LJUBLJANA 1943/XXI

ETNOLOG

GLASNIK

ETNOLOG 1904 1604

V LJUBLJANI

~~48344~~

LJUBLJANA 1904 XXI

Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic

Kazalo vsebine

Zr od nekdanj je blagoslov zelišč vsiljen vsiljenosti. Predstavljal si je, da je narava tja, da so rastline in kamni ravna linke zemeljski kakor

Kotnik Franc, Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic	1
Orel Boris, Čarodejni obred in mit nakolenčiča ter bosmana v slovenskih ženitovanjskih običajih. (Začasno poročilo.)	25
Grošelj Milan, O tipu pravljice o Amorju in Psihi	62
Ložar Rajko, Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja	70
Novak Vilko, Ovčarstvo pod Stolom in v Planici	89
Lokar, dr. Janko, Vsi pojte rakam žvižgat!	95
Lokar, dr. Janko, Nekaj zagovorov iz borovniške okolice	96

1. Je poljubna. LMS 1985, 334. Ljubljana.
 Kofje in Karakoln.
 2. Schuchterwitz Edu. Brauchrit der Volkskulturs der Volksbraucht der Serbo-Slaven, 193. O cerkvenih praznikih v arvanjskem veku priu. Dr. A. Veit, Volkskulturs Brauchrit und Kirche im deutschen Mittelalt. 1936, 51a. Med zgodovinski prazniki je tudi sv. Janez Krstnik. Priu. tudi MWDA IV, 209. In pa Njgova 1936. Praznik svetilgrajna 222 in 226. In pa Njgova v slovenskem ljudskem opredeljenju iz prve polovice 18. stoletja v proučevanju k sv. Antonu. In pa je bil v lokalnem ljudskem opredeljenju v vzhodni delu, a praznik je in udal.

Fr. Kotnik

Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic

I. Uvod

Že od nekdaj je človek zelo čislal rastlinstvo. Predstavljal si je, da je narava živa, da so rastline in kamni ravno tako govorili kakor človek. A ta zlati vek je že davno prešel. Fr. Erjavec je zapisal o govorečih rastlinah tole: »Sprva so govorile vse rastline. Ko je šel človek po gozdu, besedovala so drevesa, in če je šel po senožeti, povedala mu je vsaka zel: jaz sem zató, jaz za to! Ko so se tako med seboj menále (pogovarjale), za kako bolezen bo katera v zdravilo, rekel je očet (cirsium arvense): jaz bodem za drisko. Temu so se glasno zasmejale vse rastline. Bog jih je slišal, se razsrdil in jim vzel besedo.«¹ Če pa danes hočeš slišati, kako rože govorijo, moraš pojesti juho, v kateri je bila skuhana bela kača.²

Bog je dal rastlinam zdravilno moč in če jih poznaš, ti lahko mnogo koristijo, pa tudi strupene lahko uporablaš sebi v prid, če znaš z njimi prav ravnati. To je splošno mnenje ne samo našega naroda, ampak skoraj vseh narodov. Posebno moč pa imajo rastline o kresu ali pa med gospojnicama. In o kresnicah bom razpravljal. Ne mislim pa s tem izrazom na kak določen botaničen pojem, tudi ne na kresnice, ki sredi vasi kres kurijo, torej kresujejo. Pojem pomeni vse one rastline, ki so po narodnem izročilu že izza davnih časov ozko povezane z običaji o kresu.

Ko je krščanska cerkev določila 1. 354. po Kr. Kristusovo rojstvo na 25. december, ki je bil dies natalis solis invicti (zimski solsticij), je po Luku I, 3, 6 24. junij, letni solsticij starega rimskega koledarja, rojstni dan sv. Janeza Krstnika, ki je bil pol leta starejši kakor Jezus. Tako je bilo cerkveno leto lepo razdeljeno na 2 dela. Cerkev je izbrala rojstni dan in ne dan smrti za glavni praznik, ker obglavljenje sv. Janeza Krstnika praznuje 29. avgusta. Dan rojstva sv. Janeza Krstnika je bil do 19. stoletja velik cerkven praznik.³ Do prve svetovne

¹ Iz potne torbe. LMS 1883, 334. Bájnsčice.

² Kotlje na Koroškem.

³ Schneeweis Edm., Grundriß des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten. 193. O cerkvenih praznikih v srednjem veku prim. Dr. A. Veit, Volksfrommes Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter. 1936, 93 sl. Med zapovedanimi prazniki je tudi sv. Janez Krstnik. Prim. tudi HWDA IV, 705, in pa Stegenšek, Dekanija gornjegrajska 222 in 226, ki ga navaja v starejšem lučkem opravilniku iz prve polovice 18. stoletja s procesijo k sv. Antonu, ki pa je bila v jožefinskem lučkem opravilniku že odpravljena, a praznik je še ostal.

vojne smo ga ponekod še »strójili«, to se pravi, da je na ta dan počivalo delo ali pa se vsaj določena dela niso smela opravljati. Kot osebnost sv. Janez Krstnik v slovenskem narodopisju nima večje vloge. Slovenci ga ponekod častijo kot zaščitnika zoper blisk in točo.⁴ Postiljajo mu na kresni večer po izbah in vežah s kresnicami in praprotjo, da bi ležal na mehkem in odvrčal nesrečo od hiše, ker na kresni večer prihaja sv. Janez v naše hiše prenočevat.

Kot krstno ime pa je sv. Ivan ali Janez pri nas zelo razširjen, med Ivani seveda tudi sv. Janez Krstnik. Njemu na čast so naši predniki postavili mnogo cerkva. Za sv. Miklavžem, ki ima na ozemlju salcburške nadškofije in nekdanje oglejske cerkvene pokrajine (goriške nadškofije) 193 cerkva, toda od teh 131 južno od Drave, ker je zavetnik ljubljanske škofije, jih ima sv. Janez Krstnik največ, namreč 162¹⁰. Razmerje severno in južno od Drave je 81⁹ : 81¹⁵.

Izmed cerkva v lavantinski škofiji je posvečena sv. Janezu Krstniku tudi cerkvica pri Sv. Janžu na Dravinjskem vrhu (Trambergu), podružnica Sv. Vida pri Ptujju. To je majhna cerkvica, 12 m dolga, 8 m široka in 6 m visoka, ki je bila zidana okoli 1300. Cerkev Sv. Vida pri Ptujju pa je bila zidana po lavantinskem šematizmu l. 1445.⁶ Toda že l. 1426. se omenja v gornjegrajskem urbarju 5 hočkih vikarijotov, med njimi tudi Sv. Vid ob Dravinji (in Treen).⁷ Po reformaciji je l. 1617. cesar Ferdinand II. kot vrhovni patron izročil župnijo sv. Vida oo. minoritom v Gradcu, papež Urban VIII. je inkorporacijo potrdil 6. avgusta 1623. Župnijo so od tedaj upravljali redovni duhovniki, izmenoma tudi svetni. Ob jožefinski razmejitvi župnij je prišel Sv. Vid pri Ptujju pod sekovsko škofijo. Leta 1934. je bila fara inkorporirana ptujskemu minoritskemu samostanu. Ne gre tu za odstranjevanje nejasnosti, ki nastajajo ob primerjanju lav. šematizma, Kovačičevih trditev in spisa v knjigi Pax et bonum (137—140), ki ga je posnel Avgust Kos po Slekovčevi rokopisni šentvidski kroniki, ampak za dejstvo, da je podružnična cerkev sv. Janeza zelo stara in da so župnijo upravljali vsaj od l. 1617. oo. minoriti.

II. Blagoslov rož na Janževo pri Sv. Janžu

Običajno je sedaj, da cerkev blagoslavlja, kjer je ta obred še v navadi, rastline na Veliko Gospojnico, toda pri Sv. Janžu se vrši ta blagoslov na kres. Tedaj je tam tudi proščenje. Dekleta in žene prinesejo k blagoslovu košare in košarice, polne lepih cvetočih rož, ki so jih nabrale po travnikih pa tudi po domačih vrtovih. Ne samo iz šentvidske župnije, ampak tudi iz okolice, iz Budine, Brstjá in iz vasi ob cesti na Borl, celo iz Závřča jih prinašajo. V šentvidski župniji

⁴ ZÖV = Zeitschrift für österr. Volkskunde IV, 145.

⁵ Stegenšek 189, eksponenti pomenijo sopatrocinije.

⁶ Šematizem lav. knezoškofije za leti 1920 in 1921, str. 140. Takrat je imela župnija 3979 duš.

⁷ Kovačič, Zgodovina lavantinske škofije 1228—1928, str. 76.

pa nese od vsake hiše dekile ali gospodinja cvetlice blagoslavljat. Kakršnih ženske nabero, bodisi vrtnih ali travniških, takšnih prineso. Najbolj priljubljene za blagoslov so škorecelj, lapuh, kamilice, dušica, rožmarin, vinska rutica in Marijini lasje. Glavna pa je Janževa roža, ki ji pravijo pri Sv. Vidu križeva roža. Še več vrst jih nabero, ki jim ljudje še imena ne vedo in tudi vrtnih natrgajo, da je šopek bolj pisan. Staro ustno izročilo pravi, da se morajo poljske rože nabrati na mejah med njivami. Tudi žito, kar pomeni tam rž, nosijo blagoslavljat, da bi jim bila obvarovana moljev in druge take golazni. Poročilo iz Budine pravi, da prinašajo različne vrste rož, med njimi pa ne sme manjkati Janževa roža, ki rumeno cveti. Pa še druge stvari nosijo k blagoslovu: pri Sv. Vidu maslo, ki ga rabijo proti ranam in trganju po udih,⁸ iz Budine pa baje poleg masla tudi mleko, sir in smodnik. Ta je za zdravilo proti raznim boleznim, zlasti proti pljučnici.⁹ V župniji sv. Vida pri Ptujju uporabljajo te blagoslovljene rože za razne stvari in na razne načine. Za bolno živino naredo iz rož kadilo in ž njim pokadijo, če je bolezen bolj zagonetna. Za bolnike delajo iz njih obkladke za razne bolezni. Sicer se tega zdravljenja poslužujejo le starejši ljudje, »mlajši pri tem pešajo, kakor pri vseh starih običajih,« pravi poročevalec. Ni mi znano, da bi se vršil na dan sv. Janeza Krstnika pri nas še kje drugje blagoslov zelišč. Tudi drugod ga na ta dan nisem zasledil. Edino v lateranski baziliki v Rimu so blagoslavljali na vigilijo sv. Janeza Krstnika nageljne. Znano je, da je mogočna lateranska bazilika, »omnium ecclesiarum mater et caput«, posvečena temu svetniku. — S. Giovanni in Laterano. V lateranski cerkvi je blagoslavljal nageljne kak kardinal. Blagoslov se je vršil slovesno in Rimljani so na kres nosili blagoslovljene nageljne.¹⁰ Tudi pri Sv. Janžu se vrši blagoslov slovesno, ker je ta dan tam prošenje kakor v Lateranu.

Ni izključeno, da se je pri nas vršil nekoč na kres blagoslov rož tudi v drugih cerkvah, posebno v takih, ki so posvečene sv. Janezu Krstniku. Za Janževo rožo, *Hypericum perforatum*, ki jo pri blagoslovu pred vsemi čislajo, imamo med drugimi nazivi tudi tele: šentjanževka, sv. Janeza roža (Tušek rkp.), janževka (Košir-Möndorfer), krvavec, sv. Janeza glavica (Dobrna). Če manemo cvet, pordeči. Legenda pravi, da zato, ker so sv. Janeza Krstnika obglavili. V šent Vidu pri Ptujju ji pravijo križeva roža. Hinko Tuma navaja še imena: križevac, ivanovka in šentjanževica.¹¹ Zakaj naziv križeva roža in križevac? Legenda pripoveduje: ko je Gospodov ljubljenec sv. Janez žalosten stal pod sv. križem, je skrbno zbiral rastline, na katere je kapljala Gospodova sv. kri, da bi jih kot drag spomin na

⁸ Poročilo kaplana Antona V o g r i n c a, ki je rojen v župniji Sv. Vida pri Ptujju, in drugih.

⁹ Poročila iz Budine sedaj ne morem še enkrat preveriti, da bi mogel določno trditi, da ustreza popolnoma resnici.

¹⁰ A. F r a n z, Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter I. 416.

¹¹ Janko B a r l è: Prinosi slovenskim nazivima bilja (str. 111 pos. odt.).

Odrešenikovo smrt razdelil pobožnim vernikom. Ljudstvo je zamenjalo sv. Janeza, Gospodovega učenca, s sv. Janezom Krstnikom. Nemci imenujejo rastlino tudi Christi Wunderkraut, Gottesgnadenkraut in Hergotttsblut. Tudi Johannesblut jo nazivljejo. Po izročilu ima posebno moč, da odganja temne sile, hudiča in blisk. Hudič jo posebno sovraži, zato je liste te rastline prebodel z iglami (perforatum!). Zdi se pa, da je krščanstvo preoblikovalo staro ime Androsaimon (moška kri), ki ga navaja že Dioskorides, v krščanskem smislu. Če namreč zmanemo rastlino, zlasti pa cvet, prikaplja rdeč sok, ki je podoben krvi.¹² Ker je v teku stoletij ljudska fantazija ovila to koristno rastlino z legendarnim čarom, so ji pripisovali še večjo zdravilno moč, kot jo ima. Zato je razumljivo, zakaj je morala biti tudi med kresnicami, ki jih je blagoslavljal Cerkev na kres.

III. Blagoslov zelišč na Veliko Gospojnico in ob drugih dneh

Navadno Cerkev blagoslavlja razna zelišča na Veliko Gospojnico. Ta obred je v kat. cerkvi zelo star. Že v 10. stoletju imamo zanj posebne blagoslove — benedikcije, ki naj bi z dvema molitvama napravili zelišča koristna za zdrave in bolne, za ljudi in živino. Šopek rastlin, ki so ga prinašali blagoslavljat, je bil različno sestavljen. Splošno so mu pridevali kvečjemu žitno klasje in mogoče tudi vratič. Dodajali so besedilo še kolekto za praznik Velike Gospojnice: Marija naj bi še posebej izprosila blagoslov. Novi obrazec pristavlja 64. psalmu z več verzikuli še 3 daljše molitve, v katerih so blagodejne in zlo odvrtajuče posledice še posebej omenjene. Blagoslovljena zelišča shranjujejo v hiši kot sredstvo zoper ogenj in strelo, zatikajo jih v njive in v hleve, mešajo jih med živinsko krmo in žito za seme, polagajo jih tudi zakoncem in otrokom v postelje. Razen na Veliko Gospojnico so blagoslavljali zelišča tudi na Veliko noč (Minden), Sv. Petra vezi (Straßburg), na vigilijo Sv. Janeza Krstnika v lateranski cerkvi, kar smo že omenili, in na dan sv. Tilna v Španiji kopre. Nekateri obredniki (n. pr. samostan Metten, 15./17. stoletje), imajo tudi obrazec za blagoslavljanje rutice, ki je zoper strup in za izganjanje hudobnega duha posebno pripravna, mandragore in drugih zdravilnih zelišč, s katerimi so »literati« od 14.—15. stoletja dalje seznanjali ljudstvo.¹³

V ljubljanski škofiji ta blagoslov ni običajen. Nemara pa je bil v starih časih tudi med običajnimi cerkvenimi obredi. V Rimskem obredniku (slovenskem) je blagoslov zelišč na 15. VIII. — na Veliki Šmaren (str. 462).¹⁴ Bržkone je blagoslov na praznik Vnebovzvetja Bl.

¹² Hilde Sieg, Gottessegner der Kräuter einst und immerdar. 1936, 131.

¹³ I. B. Lehner, v L. Th. K. = Lexicon für Theologie und Kirche s. v. Kräuterweihe (Wurz, Würz, Wischweihe).

¹⁴ Drugi blagoslovi v Rimskem obredniku. (Ljubljana 1932.) Str.: 271 sadežev in vinogradov, 459 blagoslov kruha, vina, vode in sadov zoper bolezni v grlu na dan sv. Blaža (novo iz l. 1883.), 499 bl. pašnikov, polj in planin (novo iz l. 1886.), 525 sira ali masla (staro), 663 bl. palm ali drugih vej na dan sv. mučenca Petra (lastno dominikanskemu redu), umrl mučeniške smrti 6. IV. 1252. (Glej Franz, Benediktionen I 106, 210 sq, 215.)

D. M. tudi v zvezi z Marijo, ki je »roža na polju in lilija dolin«, ki je »roža duhovna«. Prim. tudi konec epistule! V prvem sponsorialu pa: »Kakor cvetoče vrtnice v dneh pomladi, kakor lilije ob potokih...« Marijo primerja cerkev tudi vrtu. Legenda pripoveduje, da so našli apostoli v Marijinem grobu, ko so ga odprli, rože, ne pa Marijino mrtvo truplo.¹⁵

Ljudstvo pravi, da so medgospojnične zeli, nabrane med Veliko in Malo Gospojnico, ki se posušijo za zimo, najbolje, ker so tedaj blagoslovljene. Te so: jagodičevje (peresa gozdnih jagod), šentjanževno zelje, gorni rožmarin, modri encijan, gorna rabarbara, žavbelj, pelin, ajbiš, škrocut, črne češnje, črnice (borovnice), kamilice, meta, smolje (= brinje), dobra misel, jetičnik, malisa, luštek, krabuljica, volčji koren, encijan, kolmež, arnika, bezgovo listje, jelovo hovje, levrat, črno upanje, lapuh (= belo upanje), habad, krvavičje, škrpec, črnobela, vanjgélíka.¹⁶ Pri Strugah nabirajo ženske »mej mašami«, t. j. med Veliko in Malo mešo, tudi vsake vrste cvetlice (rož) za različne bolezní, zato ker imajo cvetlice takrat največjo moč. Pa tudi v Motniku se to vrši, kar potrjuje Križnik: »Med šmarnimi mašami« rože nabrane so potlej za vsako zdravilo. Prim. tudi Vuk, Život i običaji, str. 68 p. b. »Medjudnevnica«, ki znači Srbom po starem koledarju med ali mej mašami. Srbski graničarji pravijo »medju gospojine«.¹⁷ Iz Slovenske krajine nam je skopo poročilo o blagoslovu »na Velko mešo« napisal Klekl ml.¹⁸ : Velka Meša. Kaline, korine zvezane vu pūšel. Je i zmes ščetalije, valentinke, sunčavnica. Blagoslovi se na Velko Mešo. Doma na streho položijo. Kaline skučene, z melov, s toplov vodov, s plavišom polevane, kak močnik, na otekle kotrige devajo. Proti šūsom. Oně korine i ostale kaline se zosečejo, se vržejo u krop. Na sveto noč se ž njov mujvajo, da je ne glava bolela. — Törnische. — Blagoslov rož na Veliko Gospojnico je izpričan med Slovenci v Slovenski krajini in ponekod v lav. škofiji, n. pr. v makolski župniji.

IV. Razne rože in zelišča blagoslavlajo tudi kapucini

V Celju se vrši pred praznikom Porcijunkule 1. VIII. blagoslov zelišč na samostanski porti. Na zato pripravljene mizici se postavijo sv. križ in dvoje gorečih sveč. Duhovnik, oblečen v koretelj in s štolo, blagoslovi in poškropi z blagoslovljeno vodo in okadi s kadilom razne pripravljene rože. Ljudje čakajo s primernimi košaricami, s sešitimi platnenimi vrečicami in tudi s papirnatimi vrečicami ter jih takoj razneso. Navadno so ti ljudje z bližnjih župnij, iz mesta, pa tudi iz oddaljenih krajev kakor iz Laškega, od Sv. Jederti, iz Loke, Zidanega

¹⁵ A. Schott, Das Meßbuch der hl. Kirche (16 izd.) 697.

¹⁶ Dr. Jos. Šašel, Slov. Plajberg.

¹⁷ Navratil, Slovenske narodne vraže in prazne vere LMS 1892, 128. Glej tam tudi gradivo pri drugih narodih!

¹⁸ Štringe Slov. Krajine v Kalendarju 1929, 49.

mostu, Radeč, št. Jurja ob j. ž., Ponikve in iz Savinjske doline. Sicer se pa raznovrstne rože blagoslavljuje tudi po večkrat na mesec na neslovesen način. Ljudstvo jih rabi za podkajenje v primeru bolezni pri živini, pa tudi pri bolnih otrocih in onemoglih starih ljudeh.

Tudi v Krškem je ta cerkveni obred običajen. Ljudje hodijo vse leto iz vseh okoliških far ljubljanske kakor lavantinske škofije (iz Vidma, Zdol, Rajhenburga, Koprivnice, Podčetrtka, Podsrede, Sevnice, Kozjega, Boštanja, Rake, Studenca, Leskovca, Cerkelj ob Krki, Kostanjevice, Bučke, Sv. Križa pri Kostanjevici, Škocijana, Tržišča itd. po take rože na samostansko porto zlasti ob shodih za III. red. Slovesen način blagoslovitve ni ne v Krškem ne v škofji Loki v navadi.

Isto se godi v škofji Loki. Rože in zelišča, zlasti zdravilna: žajbelj, šentjanžveve rože, griženjak (tavžent roža) itd. se začno nabirati takoj, čim so za to godne in vse dotlej, dokler so. Nato se poblagoslove in delijo ljudstvu. Ta običaj so baje prinesli iz Italije došli redovniki kapucini, ki jih je v slovenske kraje v začetku 17. stoletja uvedel ustanovitelj slov. kapucinske provincije, sv. Lavrencij Brin-diški.

V Gorici blagoslavljuje razen mnogovrstnih rož in zelišč tudi otrobe, obleko, spodnjo obleko za bolnike, to pa največ za ljudstvo iz Julijske Benečije, ki prinaša k blagoslovu omenjene reči po 8—10 ur daleč seboj v mesto. V Mariboru in Ptujju ni tega obreda.¹⁹ Mogoče je bil običajen pred jožefinskim razpustom teh dveh samostanov. Na dan sv. Benedikta (21. marca), ko se prične mladoletje, blagoslavljuje ponekod po Spodnjem štajerskem kadilo za krave.²⁰ V Središču postavijo na predvečer sv. Jurija na vrata, ki vodijo v dvor, trnjavke, najrajše tako zvanj ščipkovec. Krog hrama kropijo z blagoslovljeno vodo. Kravam dajo blagoslovljene soli in kruha jesti. Kadijo jih z blagoslovljenim kadilom, ki je bilo na god sv. Treh kraljev ali pa na god sv. Benedikta blagoslovljeno.²¹ Hrvatje (kajkavci) v Varaždinu in njegovi okolici nesejo na Benediktovo blagoslovit nekako nakopano korenje ter kade potem na Jurjevo s tem blagoslovljenim korenjem vso živino in to zato, da ne bi mogle živini naškoditi čarovnice. Varaždinske ženske, ki prinašajo takega korenja vsako leto k varaždinskim kapucinom na blagoslov, so o tem preverjene, da je to korenje že samo ob sebi čudotvorno, pa mu je treba pojačati moč še bolj s cerkvenim blagoslovom.²²

¹⁹ Te podatke je sporočil g. p. Dionizij Pristernik, ki je po več let služboval v samostanih pri Sv. Križu na Vipavskem, Škofji Loki, Krškem, Celju in v Ptujju Avgustu Kosu, ki mi jih je dal na razpolago.

²⁰ P a j e k, Črtice 4.

²¹ Ibid. 65.

²² N a v r a t i l, LMS 1890, 92.

V. *Benedictia herbarum in festo Nativitatis S. Joannis Bap.*²³

Adjutorium nostrum in nomine Domini. Dominus vobiscum.
 Qui fecit coelum et terram. Et cum spiritu tuo.

Oremus

Domine sancte Pater omnipotens aeterne Deus, qui dixisti: germinet terra herbam virentem et facientem semen et lignum pomiferum faciens fructum juxta genus suum, sic propter nomen sanctum tuum magnum et glorificatum in terra et in caelo pone dexteram tuam, plenam larga benedictione super has herbas N. N. et reple eas cunctis benedictionibus, prout ego P. N. sacerdos tuus in tuo sancto nomine Tetragramaton et servi tui Ubaldi et Antonii de Padua eas exorcizo † benedico † sanctifico †, ut ubicumque collocatae fuerint, sive in domibus sive in lectis vel in cubiculis, vel super se habuerit obsessus vel odoraverit, vel si quis fuerit ex his fumigatus vel in balneo lotus, vel in quibuscumque locis fuerint per omnipotentiam tuam et passionem Filii tui et Domini nostri Jesu Christi elongetur ab eis omne

²³ V izvodu obrednika »Collectio Rituum dioecesis Lavantinae«, Marburgi. Typis Typographiae S. Cyrilli 1896, ki ga je imela cerkev pri Sv. Vidu pri Ptujju, je bil pridejan v rokopisu latinski blagoslov zelišč, ki sem si ga pre-pisal in ga tu objavljam.

Prevod besedila.

Vaša pomoč je v imenu Gospodovem. Gospod z vami.
 Ki je ustvaril nebo in zemljo. In s tvojim duhom.

Molimo.

Sveti Gospod, vsemogočni Oče, večni Bog, ki si rekel: naj požene zemlja zelišče, ki zeleni in rodi seme in sadno drevje, ki rodi sad po svoji vrsti: zaradi svojega svetega, velikega ter na zemlji in v nebesih povelčanega imena, tako položi svojo desnico, polno obilnega blagoslova na ta zelišča N. N. in jih napolni z vsem blagoslovom, kakor jih jaz. P. N. Tvoj duhovnik v Tvojem svetem imenu Tetragramaton in (v imenu) Tvojega služabnika Ubalda in Antona Padovanskega, rotim † blagoslavljam † posvečujem †, : kamorkoli bodo položena, bodisi v hišah ali v posteljah ali v izbah ali jih bo na sebi imel obsedenec ali jih vohal ali če bo kdo z njimi pokajen ali v kopeli umit, ali naj bodo na kakršnem koli kraju, naj se po Tvoji vsemogočnosti in trpljenju Tvojega Sina in našega Gospoda Jezusa Kristusa oddalji od njih vsako zlo, vsaka nevarnost, vse moči in dela satanova in po njem, ki daje zelišča v službo ljudi, blagoslavljam † posvečujem † ta zelišča N. N., da bi pregnala hudobne duhove, pokončala vsako zlodejstvo (vraštvo) in uničila uroke, vezi in vsa satanova dejanja in odvrnila od človeških teles in od katerega koli kraja vsako hudičevo delo, ki se je izvršilo ali naj se bi izvršilo, tako da ne bo v teh zeliščih nikakega bivanja, nikake moči hudičeve, marveč v imenu Jezusovem in sv. Ubalda in sv. Antona Padovanskega, katerih ime in moč kličem nad ta zelišča, naj se umaknejo osramočeni, prekleti in gredo v brezno z vsemi svojimi krivoverskimi deli in prebivajo naj (v njih = zeliščih) sveti angeli božji, da prejmejo zdravje (zdravilno moč?)

V imenu Očeta in Sina in svetega Duha. Amen.

Poškropijo naj se z blagoslovljeno vodo in če mogoče pokadijo.

malum, omne periculum, omnes virtutes et opera satanae, et ego per eum, qui dat herbam servituti hominum, has herbas N. N. benedico † sanctifico † ad fugandos daemones, ad destruendum omne maleficium et ad annihilandum incantamentum, ligamen, facturas et omnia opera satanae a corporibus hominum et a quibusvis locis, omne opus diaboli factum vel faciendum, ita uti nulla habitatio, nulla virtus diaboli sit in his herbis sed in nomine Jesu et S. Ubaldi ac S. Antonii de Padua, quorum nomen et virtutem invoco super has herbas: recedant confusi, maledicti et vadant in barathrum cum omnibus operibus suis haereticalibus et inhabitent ss. Angeli Dei, ut recipiant sanitatem: in nomine Pa † tris, et Fi † lii, et Spiritus † sancti. Amen.

Aspergantur aqua benedicta et, si fieri potest, thurificantur.

VI. Nekaj komentarja k besedilu

Zapadni rimski slog cerkvenih blagoslovov sestoji a) iz uvodnega psalmovega verza *Adiutorium nostrum*; b) iz medsebojnega pozdrava *Dominus vobiscum*; c) iz ene ali več blagoslovnih molitev z znamenji križa in z blagoslovljeno vodo; pri nekaterih slovesnih blagoslovih s pokajenjem (n. pr. pri blagoslovu sveč ob svečnici, pri blagoslovu oljk in pepela) in z maziljenjem (n. pr. pri zvonovih). Blagoslovi v kat. cerkvi imajo namen, zemeljsko življenje in stvari v naravi blagosloviti in jih približati razmerju do Boga in večnega cilja (zakramentali). Cerkevni blagoslovi so se bujno razvijali. Njih ustroj in število je produkt dolgega razvoja in predstavlja v ideji, slogu in obredu trajno tradicijo, ki je verske, praktične, kulturnohistorične in narodopisne važnosti. S časom pa so se v cerkvene blagoslove vrinile razne stvari, ki so zahtevale na koncu srednjega veka reformo. Bilo jih je preveč, vanje so prodrle močno legendarne in magične predstave (čarovni blagoslovi) in podivjane oblike, ki so se zdele tuje. Tem nedostatkom je deloma odpomogel tisk, ker so sprejeli v tiskane obrednike le izbrane blagoslove. 9. VII. 1548 je izdal Karel V. odredbo o blagoslovih. Izboljšalo pa se je šele, ko je papež Pavel V. 1. 1614. izdal *Rituale Romanum*. Ta velja z dodatki, ki so jih zahtevale časovne razmere za različne dieceze, pri delitvi blagoslovov poleg misala in pontifikala še danes.²⁴

Naš blagoslov zelišč formalno gotovo ustreza zahodnemu rimskemu slogu, kakršen je običajen v kat. cerkvi, ker sestoji iz a), b) in c), le da je združen z njimi tudi eksorcizem, ki se danes pri nas menda rabi le pri sv. krstu, v Podmiljačju pri Jajcu v Bosni pa so frančiškani še pred nedavnim časom izganjali na k r e s hudiča.²⁵ Eksorcizem pomeni zarotitev. Pogani so demone klicali, zato imamo glagol *ἐπορκίζειν* = demone klicati, krščanstvo pa jih je odganjalo in jih odganja, zato je preoblikovalo *ἐπορκίζειν* v *ἐξορκίζειν* demone izga-

²⁴ LThK IX, 423—27.

²⁵ Schneeweis 194; glej tudi sliko ibid. na str. 195.

njati, odvracati. Eksorcizem je v imenu božjem na hudobnega duha stavljen ukaz, da naj zapusti ljudi ali stvari, oziroma da se vzdrži škodljivega vpliva na nje.²⁶

Blagoslovljena zelišča naj bi pregnala hudobne duhove, pokončala vsako zlodejstvo (maleficium pomeni tudi čarodejstvo — coprnijo)²⁷ in uničila uroke, vezi in vsa satanova dejanja — ker so zelišča blagoslovljena, naj bi imela tako moč.

Besedilo pač dokazuje, da je bilo med ljudstvom razširjeno polno starih vraž in čarovnij, ki jih je uganjalo z rastlinami, posebno pa še s kresnicami. Cerkveno lat. besedilo priča, da je to bilo povsod po Evropi razširjeno.

Omenili smo že, da so frančiškani v Bosni izganjali na kres, na praznik sv. Janeza Krstnika, hudobnega duha. Zakaj prav na ta dan? Kakor poroča sv. Hijeronim, so se baje vršili na obsedencih na grobu sv. Janeza Krstnika v Sebasti (Samariji) čudeži.²⁸ Če so hoteli dognati, ali je kdo bil res obseden, so obsedencu med drugim kazali sliko sv. Janeza Krstnika, ker obsedenec take slike brez občutka bolečin ne more gledati.²⁹ Zato je nemara ta blagoslov rastlin, združen z eksorcizmom, postavljen prav na praznik sv. Janeza Krstnika in zato se je vršil eksorcizem v Bosni na kres.

Kres je bil velik praznik, kakor na božič, so ne nekoč tudi na Janezovo darovale tri svete maše.³⁰

Čudno se nam zdi, da se rabi za božje sveto ime *Tetragrammaton*, pa še v zvezi s svetim Ubaldom in Antonom Padovanskim.

Tetragrammaton (JHVH = Jahve - Jehova) najdemo tudi v zarotitvi v Kolomonovem žegnu: »Ta shterte Sarotenie. Jas N. N. tabe sarotim per bvegi Agios: Athanatos sother, tetragramathon da se ti peklenska furija sopeť perkashash v'lapei zhovieshzhei podvebi? (str. 98—99).« To je še prvotni eksorcizem = eporkizem, le da naj bi tu namesto demona nastopila peklenska furija, ki je tudi demon. Hágios — sveti, Athánatos — neumrjoči in Sothér — odrešenik so krščanski pridevki božji. Grške besede, ki so ljudstvu tuje, kažejo nemara, po kakih potih je hodila ta zarotitev, preden je prišla preko Nemcev k nam. Ker pa so tuje, imajo še posebno moč. A isto ime nas sreča tudi že v blagoslovu rastlin na Veliko Gospojnico v rokopisu dunajske državne (prej dvorne) knjižnice iz 14. stoletja: *Benedic, domine, et consecrare dignare has herbas per nomen tuum inclitum, sanctum atque fortissimum, quod Adam, tartareo dum esset in supplicio, ad te clamavit, dominum suum factorem proprium, et per nomen tetragrammaton, quod in fronte tulit Aaron Joth ey way he (= Jehovah), principium et finis*... Ta blagoslov ni oficielen, ampak je izmed fistih blagoslovov, ki so bili razširjeni po željah, katere

²⁶ LThK III, 916.

²⁷ HwDA IV, 678.

²⁸ Franz, Benediktionen II. 543.

²⁹ Ib. 560.

³⁰ Rogáč, Življenje svetnikov in svetnic božjih, 2. izd. I. 963.

je izražalo ljudstvo, ki je verovalo v mogočen vpliv blagoslovljenih zelišč. Kar je ljudstvo pričakovalo od zelišč, to je želelo, da bi bilo izraženo tudi v besedilu blagoslova.³¹

V drugih v Kolomonovem žegnu objavljenih primerih pa služi na list ali na krušno skorjo, ki jo je treba na tešče pojesti, zapisano ime Tetragramaton v zvezi s tujimi besedami kot apotoprejsko sredstvo (bramba) proti sovražnikom. (Kolomon str. 22.) Da ne boš ranjen, vboden ali pa streljen, pomaga figura ali karakter, ki je naslikan na str. 31., in pa besede: † agla † alto † lega † kadonai † Emanael † tetragramathon † (str. 30—31). Ali ti ozhash vedeti kako bosh prad tvoimi faintami shihr, tako shribei te besiede AIOR † TETRAGRAMATHON na ano skorjo kruha ino snejo nateshzhe ino nesi to figuro sabo kamer ti poidash tako bosh ti prad tvoimi Faintami shiher. (40.) Sa vse branve shribei na eno skorjo kruha te 3 besiede † Alga † Ehoram † Tetragramathon † noi na teshzhe snei (43). Ime samo (beseda), posebno še tuje ime, je v teh magijskih čarovnijah brambno sredstvo, listič z napisanimi »čudnimi« tujimi besedami pa je amulet, ki varuje s svojo močjo ter močjo napisanih imen in pa, ker se dotika telesa, pred nevarnostmi.

Tudi Duhovna bramba navaja večkrat tetragramaton.³² V zvezi s tetragramatom se imenujeta v blagoslovu zelišč tudi s v. U b a l d in s v. A n t o n P a d o v a n s k i.

Sv. U b a l d je bil vzgojen v mestu Gubbio. Papež Honorij II ga je imenoval za škofa v tem kraju. Umrli je 16. V. 1160. Velja pa za vzor apostolske preprostosti, krotkosti in pastirske zvestobe. L. 1192. je bil proglašen za svetnika. Njegov praznik slavi cerkev 16. maja. Patron mesta in dieceze Gubbio. Dolgo so ga zamenjali s sv. Teobaldom.³³ Ricci Elvira³⁴ pravi o njem: invocato per gli indemoniati — torej za obsedence. V brevirju 6. lekcija, 2. nočna: »eius virtus praecipue in effugandis spiritibus immundis elucet«. V oraciji: ... »et intercessione beati Ubaldi confessoris tui atque pontificis contra omnes diabolil nequitias dexteram super nos tuae propitiationis extende«. — Pri nas kult sv. Ubalda ni bil skoraj čisto nič razširjen, le v goriški škofiji mu je posvečena ena župna cerkev.³⁵ Preko Nemcev smo se z njim seznanili po Duhovni brambi, znani praznoverni knjigi, ki ima v prvem delu tudi blagoslov sv. Ubalda, tudi na severu našega jezikovnega ozemlja. Vendar pa temu blagoslovu ni pripisovati praznovernosti, tudi ne govori niti o obsedencih niti o kakih rožah.³⁶ V

³¹ Franz, I. 408—409.

³² Grafenauer, O Duhovni brambi in nje postanku. ČZN IV. med objavljenimi teksti str. 55 in 56.

³³ A. Zimmermann v LThK s. v. Ubald.

³⁴ Ricci Elvira, Mille santi nell'arte. Hoepli 1931. 652.

³⁵ Stegenšek, n. d. 191.

³⁶ Molitev se glasi v prepisu Drabosnjakovega molitvenika: Gospved Jesus Kriftus bodi per Tebe de tebe obarje on bodi v tabe de tebe resveseli bodi pred tebo de tebe pele bodi sraven tabe da tebe poterdi bodi med (nad) tabo de Tabei shegna te kier s ozhetam inu S. Duham shevi inoi kraluje od vekoma do vekoma bodi vsole per tebei Amen.

prepisu rokopisa »MolitoUNE bukvize sa sakidanje potriebe od Andreja Drabosnjaka napravlano« imamo: »Shegen S. Shentoshbovta. Te shegen se more per bovnizhah is andohtjo moliti pernase njem velko pomvezh«, pravi pripomba, medtem ko nemški original v Geistlicher Schild nima tega pristavka.⁵⁷

Da svetnik sv. Ubald pri nas ni bil znan, dokazujejo tudi Drabosnjak in njegovi predniki, od katerih je prepisal I. del Duhovne brambe, ki ga vsebuje omenjeni rokopisni molitvenik. Drabosnjakovi predniki ali pa on sam so spremenili neznanega Ubalda v šent Ožbovta (Ubaldu — Oswaldu), ki je pri nas znan svetnik. Tekst molitve v »Geistlicher Schild« se popolnoma ujema z onim pri Drabosnjaku. Ker je sv. Ubald zavetnik obsedencev, je prišel tudi v benedictio herbarum, s katero je združen eksorcizem.

Duhovnik roti, blagoslavlja in posvečuje rastline tudi v imenu sv. Antona Padovanskega.

Sv. Antona Padovanskega (1195—1231) zelo častijo. Počeniši od 15. stoletja se je njegov kult zelo razširil. Padovani ga kratko malo imenujejo: Il Santo.³⁸ Tudi pri nas je bil njegov kult precej razširjen in je še. Drabosnjak ima v rokopisnem molitveniku tudi Rajme od sv. Antona, ki vsebinsko ustrezajo lat. responsoriju sv. Bernarda: Si quaeris miracula . . . Po tem spevu odvrča sv. Anton tudi hudobnega duha, zato se je odružil v eksorcizmu v blagoslovu rož sv. Ubaldu.

Že besedilo blagoslova samega nam pove, za katere namene so rabili blagoslovljene rože. Polagali so jih v hiše, postelje, izbe in tudi drugam. Z njimi so se umivali (kopali v kopelih), kadili so z njimi ljudi. Iz Sv. Vida samega je poročilo o rabi blagoslovljenih rož bolj skopo. Za bolnike delajo iz njih obkladke za različne bolezni. Ljudi z njimi po tem poročilu ne kadijo, ampak živino. V glavnem ustreza to besedilu blagoslova: »ali naj jih bo na sebi imel obsedenec ali jih vohal ali če bo kdo z njimi pokajen ali v kopeli umit«. Bolnik je po starem verovanju tudi obsedenec, ki ga trpinči demon - bolezen. Po Posavju in tudi po nekaterih krajih Dravskega polja in Slovenskih goric je med ljudstvom zelo razširjen običaj, da kopljejo obolele otroke, posebno rahitične in škrofulozne, v šentjanževih rožah (ki pa navadno niso blagoslovljene): »ali če bo kdo v kopeli umit«.³⁹

V noči od 23. na 24. junij, na kresni večer, so bili vsi vrelci, reke, ribniki in studenci vsega krščanskega sveta blagoslovljeni. Zato so se ta večer v vodah umivali, kar se je vršilo z vražarskimi molitvami, ker je to baje prinašalo zdravje pa tudi srečo. Še v začetku 14. stoletja se je vršilo ob Renu to, kar je grajal že Caesarius iz Arlesa

³⁷ Izvod nemške Duhovne brambe (Geistlicher Schild) je iz knjižnice Valentina in Franca Lečnika, ki je še deloma ohranjena pri Lubasu. Prim. Fr. Kotnik, O Valentinu Lečniku. Etnolog. 1942, 111.

³⁸ O sv. Antonu glej L.Th.K. s. v. Antonius von Padua.

³⁹ Poročilo upokojenega davčnega uradnika A v g u s t a K o s a .

(470—542) kot »cultura diaboli«, češ da je prevzeto iz antike. Petrarca opisuje v pismu kardinalu Giovanniju Colonna, kar je doživel v Kelmorajnu o kresu 1333. Zvečer je prišel iz Aachena v Köln in prijatelji so ga takoj peljali iz gostilne k reki, kjer se mu je nudil lep prizor. Ves breg je bil poln žensk. Občudoval je njih lepoto in lepo postavo. Nabralo se je tam obilo ljudstva. Ženske so bile okrašene z dišečimi zelišči, rokavce so imele zavihane in so si pridno umivale roke v tekoči vodi ter pri tem mrmrale neke njemu nerazumljive formule. Temu se je zelo čudil, a odgovorili so mu, da je to zelo stara vraža, posebno pri ženskah, ki mislijo, da si s kopanjem na ta dan zmihejo za prihodnje leto vso nesrečo, zaradi česar to blagoslova polno kopel nikoli ne opuščajo.⁴⁰ O podobnih običajih med drugimi Nemci poroča Martin.⁴¹ Sv. Avguštin je videl v Libiji, da so kristjani na kres šli k morju, da bi se okopali, in drugod piše, da se v noči ali jutranjih urah Ivanovega dne umivajo v vrelih, močvirjih in rekah. To imenuje poganski običaj in nastopa proti njemu. O sličnem običaju v Neaplju poroča Benedikt Falko 1580, kjer so moški in ženske šli k morju in so se nagi umivali.⁴² Luigi Deffenu pripoveduje o prazniku sv. Janeza Krstnika v Mores na Sardiniji. Tam je skromna cerkvice, za njo potok, katerega voda ima moč, da ozdravi vse bolezni. Ljudje prihajajo tja v velikem številu, mnogo je bolnikov. Nekateri se čisto okopljejo, drugi pa pomakajo v vodo samo bolno stran udov in se umivajo.⁴³ V Slovenski krajini se na sv. večer ponekod umivajo z vodo, v kateri so kuhali rože, ki so ostale od kresnega večera, in one, ki so jih na Veliko Gospojnico nesli k blagoslovu.⁴⁴ Mladeniči pri kresu radi dekleta z vodo polivajo. Zato gledajo dekleta, ko h kresu pridejo, kje je voda. A dečki jo skrijejo in v hipu polijejo izbrano deklino z vodo.⁴⁵

»In nomine domini Jesu Christi adiuro te inimice... per Jordannem fluvium, hubi dominus noster baptizatus est, ubi Maria, mater domini pedes suos lauvabit...« se glasi besedilo v stari formuli, v eksorcizmu za obsedence.⁴⁶ Tu je običaj pojasnjen z biblijskega in apokrifnega vidika.

I kopanje i umivanje na kresni večer, ki je v rudimentih tudi pri nas ohranjeno, spominja na Janeza Krstnika, ki je v Jordanu krstil, po drugi strani pa je ostanek poganske lustracije, očiščevanja

⁴⁰ Veit, 45—46 cit. Petrarca, De rebus familiaribus epistulae II, ep. 4. Tekst poročila je objavil Luigi Deffenu, Reliquie virenti del drama sacro in Sardegna. Lares VIII, 183—203.

⁴¹ HWDA I 817.

⁴² Ibid. 819.

⁴³ Luigi Deffenu (gl. op. 40.) Lares VIII 199.

⁴⁴ Vurnik rkp. menda po V. Novaku. Prim. Klekl ml., Šatringe Slov. krajine Kol. 1929, 49, pod Velka Meša: One kaline i ostale kaline se zasečejo, se vržejo u krop. Na sveto noč se ž njov mujevajo, da je ne glava bolela. Törnišče.

⁴⁵ Pajek, Črtice 57.

⁴⁶ Franz, Benediktionen II 591.

ob važnem letnem času, ob letnem solsticiju, kakor je skakanje črez goreči kres lustracija z ognjem. Da je to poganski običaj, dokazuje predvsem sv. Avguštin, ki ga je kot takega označil, dokazuje Caesarius iz Arlesa, ki ga imenuje cultura diaboli. Rastline, ki so blagoslovljene, pa tudi one, ki niso blagoslovljene, a cvetijo o kresu in imajo veliko zdravilno moč v sebi, pomagajo človeka očiščevati. V običaju v Kölnu pa je združen z lustracijo tudi obrambni čar in čar za prihodnost, ker si zmihejo z vodo vso nesrečo za prihodnje leto. V Prekmurju pa se vrši očiščevanje ob zimskem solsticiju, o božiču, a običaj je zvezan s poletjem, ker rabijo rože, ki so bile blagoslovljene na Vel. Gospojnico. Na Štajerskem je smisel običaja že obledel ali pa ga je treba drugače razlagati. Ker jim je nerazumljiv, se je sprevrgel v nagajanje fantov.

Ko je duhovnik blagoslavljal zelišča, jih je moral dvakrat imenoma navesti. Zdi se nam škoda, da imena v rokopisu blagoslova niso pripisana. Zato smo navezani samo na ugibanja. Katera neki so ta zelišča? Nekoliko nam na to odgovarja skromno poročilo iz šentvidske župnije, ki pravi, da prinašajo blagoslavljat: Janževo rožo, škorecelj, beli skles, lapuh, kamilice, dušico, rožmarin, vinsko rutico in Marijine lase. Večinoma so to zdravilne rastline. Cerkev pa je blagoslavljala in rotila stvari, ki so bile nekoč v zvezi z antiko in poganstvom. Ljudstvo je verovalo, da prebivajo v njih demoni. Z zarotitvijo in blagoslovom so jih skušali storiti neškodljive.⁴⁷ Tudi v našem tekstu imamo slične stvari: blagoslovljena zelišča naj preženejo hudobne duhove, pokončajo vsako zlodejstvo, uničijo naj uroke, vezi in vsa satanova dejanja. Če pa imajo tako moč, so pa tudi zdravilna in preženejo tudi demona - bolezen. Upoštevati moramo še drugo okoliščino. Pri vseh indoevropskih narodih imajo zelišča, ki so nabrana na kresni večer ali v kresni noči, posebno čarovno in zdravilno moč. Že določeni dan, kres (Janževo), ko se rože blagoslavljuje, kaže na to staro narodno verovanje. To ni blagoslov poljskih pridelkov, čeprav je ponekod med zelišči tudi žitno klasje. Pa tudi besedilo blagoslova potrjuje, da so rastline namenjene predvsem običajem, ki so v zvezi s kresom: polagajo jih v hiše, postelje in v izbe (spalnice). O obojem priča naš blagoslov, o starih običajih z zelišči o kresu in o zdravilni moči kresnic.

Nastane vprašanje, od kod je šentvidski blagoslov rastlin in kako star je. V uvodu sem že poudaril, da je važno, da so župnijo sv. Vida pri Ptujju vsaj že od leta 1617. upravljali minoriti, sinovi sv. Frančiška. Leta 1685. je izšla v Pragi knjiga: *Rituale Franciscanum continens varias Absolutiones, Benedictiones, Conjuraciones, Exorcismos, Ritus ac alias Caeremonias ecclesiasticas, ad utilitatem Christi fidelium et praxim Sacerdotum, maxime Ordinis S. Francisci ex varijs Ritualibus coordinatum a fr. Bernardo Sannig Ord. S. Francisci Reform. Provinciae Bohemicae S. Wenceslai D. et M. Sacerdote et Iterato Ministro Provinciali dictae Provinciae. Neo Pragae.*

⁴⁷ Veit, n. d. 66.

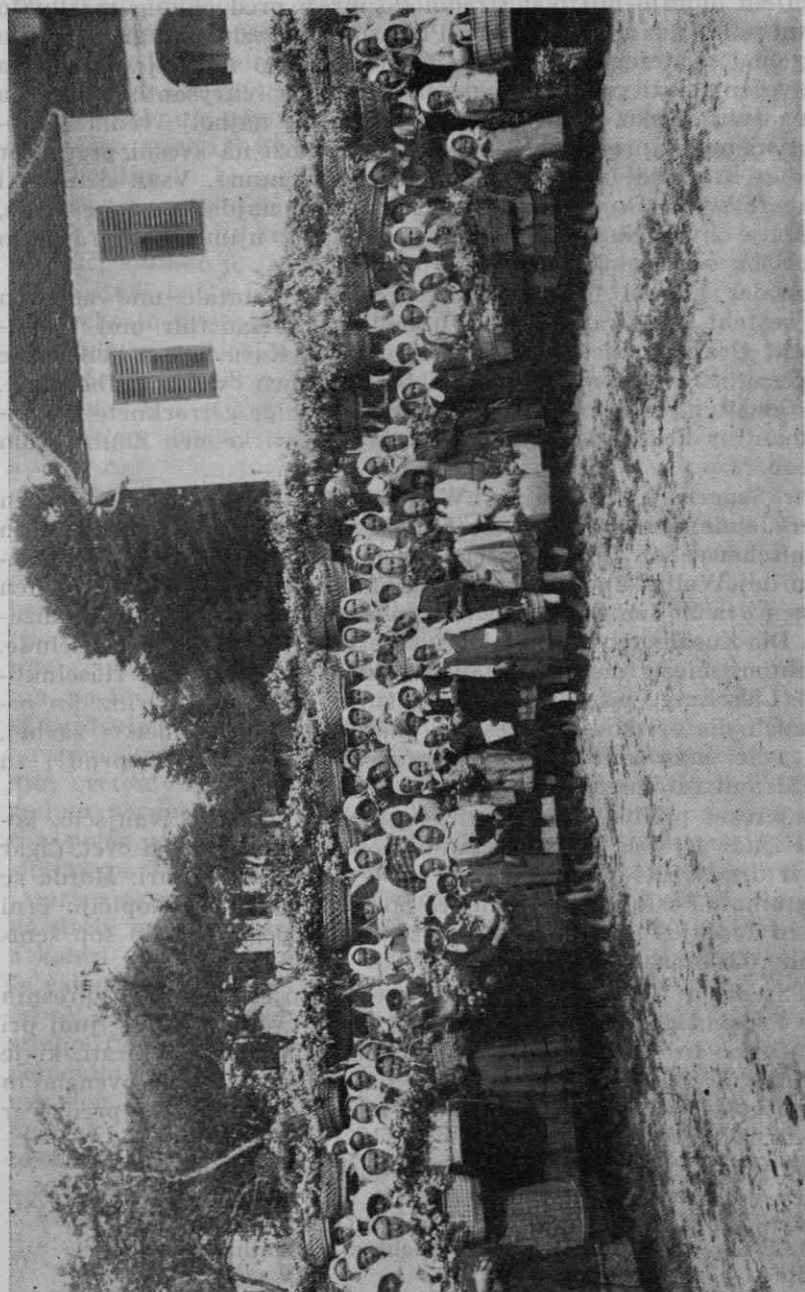
Typis Nicolai Hampelii Anno MDCLXXXV. Na str. 152—153 vsebuje knjiga: Benedictio Rosarum, Rutae, Absinthij et quarumcumque herbarum, extra Festum Assumptionis B. Virginis, ki po besedilu popolnoma odgovarja našemu blagoslovu. V 4. izdaji je knjiga izšla 1716 Vetus Pragrae, Typis Caroli Joannis Hraba. L. 1738. je izšla v Benetkah z drugim naslovom, a sestavljaavec je Sannig. Vse te izdaje so v frančiškanski knjižnici v Ljubljani, kjer sem jih pregledal. Od kod je dobil Sannig to benedikcijo, bo pa v Ljubljani težko dognati. Zato o starosti blagoslova za sedaj ne moremo nič določenega trditi, le to vemo, da je v tej obliki že 1656 eksistiral, ker je takrat v Benetkah (Venetiis) izšla menda prva izdaja omenjene knjige. Na strani 273. ima: benedictio rosarum, Ruthae, Absinthij... in se začne z Oremus, Domine, S. Pater... qui dixisti: ... (isto). Še starejši je: Complementum Artis Exorcisticae cui simile numquam visum est... Authore F. Zacharia Vicecomite, Ordinis S. Barnabae et Ambrosij ad Nemus Mediolañ. eiusdem Artis professore. Predgovor je datiran Venetiis 10. Kal. Febr. 1619. Na izvodu frančiškanske biblioteke je opomba s svinčnikom: Hic liber est in indice librorum prohibitorum per decretum Romanum de anno 1709 4. martii. V razširjenem besedilu blagoslova, ki nosi naslov Exorcismus, je tudi vpleten tekst, ki so ga rabili pri Sv. Vidu. Potemtakem bi bil uradni tekst izvleček tega eksorcizma. — Sannig Bernard je umrl v Znojmu okoli l. 1700.

VII. Naša narodna tradicija o kresnicah

Na ljubljanskem trgu je pred kresom na prodaj polno »kresnic« (aruncus silvester, kresničevje). V Prevorju pravijo tej cvetlici coprnica. Ljubljanci jih postavljajo »na okna na čast sv. Janezu Krstniku« ali jih imajo tudi v sobah. Zakaj, tega mnogi ne vedo več, narodno izročilo je v mestu že obledelo. Na deželi pa se je ohranilo mnogo običajev, ki so v zvezi s kresnicami. V Ziljski dolini popoldne (23. junija) natrgajo na travnikih različne cvetlice, posebno kresnice, ki so na način sonca na sredi rumene in obrobljene z belimi peresi. S temi cvetlicami potresejo jispo in vežo in jih puste do drugega dne. Tudi vtaknejo nekam v duri toliko kresnic, kolikor je v hiši ljudi, za vsakega po eno. Katerega cvetlica čez noč najbolj ovene, o tem govorijo, da bo prvi umrl. Pred okna in pred duri drugače ob praznikih natikajo lipove, brezove ali trepetlikine vejice, o kresu pa se namesto njih pri Zilji natakne v okna in vrata cvetje bele praproti (Spierstau de spirea in ne Farenkraut), ki jo puste pred oknom in vrati vse leto, dokler samo ne odpade.⁴⁸

Na kres gredo vaški otroci na bližnje ledine. Tam si izbere vsak toliko kresnic (Chrysanthemum Leucathemum, weiße Wucherblume, Tušek: volovsko oko), kolikor je v družini ali rodovini ljudi, in jih drži v rokah, čakaje zvonjenja k »Ave Mariji«. Ko zvon prvokrat

⁴⁸ M. Majar, Slovenski običaji, Slov. Bčela 1851 (II) 121—2.

Po blagoslovu rož na kres pri Sv. Vidu pri Ptujju

udari, utrgajo otroci cvetlice in dirjajo ž njimi domov, kajti še med zvonjenjem morajo biti pod streho. Po mreži pred oknom razstavijo vsakemu udu družine odmenjeno. Pred sončnim vzhodom gredo drugo jutro gledat. Katerega cvetlica je ovenela, ta bo najprej umrl.⁴⁹ Na kresni večer položi vsak v hiši po eno kresnico (*chrysanthemum*) na okno na suho desko. Čigar kresnica je zjutraj najbolj »vedla« (ovenela), tisti bo najprej umrl.⁵⁰ Gospodinja položi na kresni predvečer vzporedno kresnice (*chrysanthemum leucathenum*). Vsak družinski član izbere svojo. Oni, ki si je izbral tisto, ki najdalje ostane sveža, bo najdalje živel. Na kresni večer nastiljajo z njimi in s praprotjo tudi sobo.⁵¹

»In der Kappel (Vellach), St. Veit im Jauntale und anderen Orten besteht der Brauch, den Fußboden der Hausflur und Wohnstube mit Orakelblumen za bestreuen. In den Karavanken heißen sie kresnice... Ein Teil der getrockneten Blumen wird aufbewahrt. Wenn Gewitter im Anzuge sind, wirft man einige getrocknete Johannisblumen ins Feuer, das hält den im Wetter wirkenden Zauber vom Hause ab.⁵²

»In Sagerberg, Slovenjah, Wakendorf, Abtei, Abriach werden vor der Johannisnacht aus verschiedenen Sträuchern und Kräutern Feuerbuschen oder Donnerbuschen gebunden und unter die Dachsparren des Wohn- und Wirtschaftsgebäudes gehängt. Diese Buschen vermögen den in den Gewittern verborgenen Zauber vom Hause abzuhalten. Die Zusammensetzung der Donnerbuschen ist eine wechselnde. Man nimmt hiezu die Spierstaude (Fuchsschwanz) die Haselnußstaude (Lieschnigg piše L'Estocq = lešnik), Aglei oder Orlitz (= orlica), auch die erwähnten kresnice oder Salbei (Schaubei = žavbej, salvia), die man mit Adlerfarnkraut (Praprot oder Praprud!) zu einem Strauß vereinigt.⁵³

Na kresni predvečer naj natrga gospodinja toliko ivanjščič, kolikor je ljudi pri hiši. Za vsakega naj pod kapom vsadi en cvet. Čigar cvet leži drugo jutro na tleh, tisti bo še v tem letu umrl. Morda se bojiš groma? Poslušaj me, vem ti pomoči. Kadar se kopičijo črni oblaki in že čuješ iz daljave grom, si natlači pod pazduho šop šentjanževih rož. Strah bo minul.⁵⁴

V Središču naberejo na večer pred Ivanjem rumenih kresnih cvetlic. Pred užiganjem kresov denejo toliko cvetlic, kot je ljudi pri hiši, na okno in sicer si mora vsakdo eno izmed njih odbrati, ki je potem njegova. Kdor najde zjutraj, da mu je cvetlica ovenela in glavo povescila, ve, da bo moral v kratkem umreti.⁵⁵ Na predvečer

⁴⁹ L. Ferčnik, St. Ilj ob Dravi, Besednik 1871, 110.

⁵⁰ Dr. Jos. Šašel, Slov. Plajberg.

⁵¹ Žel. Kapla, Dr. Angela Piskernik.

⁵² L'Estocq, Unterkärntner Brauchtum, Carinthia 1930, 172.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Remšnik na Kobanskem.

⁵⁵ Pajek, Črtice 58.

sv. Ivana devajo invanjske rože navskriž na okno, da strela ne udari. Pa devajo tudi toliko rož, kolikor je ljudi pri hiši, na okna. Katerega roža najprej ovene, ta najprej umre.⁵⁶ Na kresni večer priženejo živino pred mrakom s paše. Da jo pa zavarujejo pred coprnici, okrase živinske glave z gozdno kresnico (*aruncus silvester*), ki se po domače imenuje coprnica. Tudi hlev zavarujejo in potaknejo to cvetje v hlevsko streho.⁵⁷ Živino varuje tudi mali hlebec kruha, ki ga pečejo na Lucijino in ki se zove »lucijščak«. Takega kruha, v katerega je pomešano razno semenje in o Ivanjem nabrana zelišča, dobi tudi živina, da ji bolje tekne.⁵⁸ Na kresni večer položijo na okno toliko kresnic, kolikor je ljudi pri hiši. Kolikor kresnic je po noči ovenelo, toliko ljudi bo to leto umrlo. Kresnice zatikajo na dan k sv. Janezu za streho in podboje.⁵⁹

Zelo mnogo običajev o kresu nam je zbral marljivi I. Navratil.⁶⁰ Dragoceno je tudi njegovo komparativno gradivo, ki citira starejše tuje slovstvo. Okoli Žužemberka, Ribnice, Lašč itd. hodijo ljudje še o belem dnevu pred kresnim večerom na polje kropit ter nosijo s seboj tudi blagoslovljenih in posušenih šib cvetnonedeljskih (nekateri ovenčanih s cveticami) ter zapičijo na vsako njivo po eno šibo »mlajček« in to zdaj samo »po stari navadi«, ne misleč, čemu ali zakaj? (Hinje, Male Lašče, Ratje, Zagorica, Kompolje, Struge itd. Po ustnih poročilih, pristavlja Navratil). Cvetnonedeljske šibe so bile ovenčane bržkone s kresnicami. V Metliki »hitajo« posebno dekliči že popoldne (pod večer) pred kresom ali Ivanjem na hišno streho šopke iz »žol-tih« (rumenih) cvetic, tako zvanih »Ivanjskih rož«, isti dan nabranih, pa tudi poedine cvetlice in cele grmiče, tako i vence iz takih rož, ki so dvojne vrste: 1. »Ivanjske rože« = po Tušku roža sv. Janeza ali navadna krčna zel, *hypericum perforatum*; 2. Ivanjske rože z »drobnim cvetom« ali »obročki« (po Tušku rumena lakota ali strdenka, *galium verum*). V Rosalnicah pa rabijo štiri vrste samih ivanjskih rož, poleg gori imenovanih še 2 vrsti, »belejih« po imenu, in 3. »bela stelja«, po Tušku orlova praprot, *pteris aquilina*, »Ivanjska roža béla« (*spiraea aruncus*). — Kateri dorasli dekliči šopek ali pa venec obvisi na strehi mahoma prvič, drugič ali tretjič, ona se omoži še pred letom, a kateri pade šopek ali pa venec tudi tretjič na tla, ona bo morala še čakati.

V Navratilovi mladosti so metali moški in ženske take vence na streho. Če je obvisel z gorenjo stranjo (nad vezjo) gor obrnjeno, je pomenilo, da bo oni človek še živel to leto, če je pa venec obrnil glavo navzdol, je to značilo, da bo oni človek pred letom mrtev. Stara razlaga pa je: »srečen, komur prvič obstane, preživel bo, ali pa se poročil to leto.« Narobe tolmačijo to v Goriči vasi pri Ribnici: če pade šopek

⁵⁶ K l a n j š č e k, Vučja vas.

⁵⁷ Prevorje.

⁵⁸ P a j e k, Črtice 93.

⁵⁹ M. O c v i r k, Sv. Lovrenc nad Prožinom.

⁶⁰ LMS 1887, 88 sl.

s strehe na tla, pravijo, da oni, ki ga je vrgel, tisto leto še živi; če pa šopek obstane na strehi, umre tisti človek še pred letom. V Hinjah mečejo namesto šopkov praprot na streho in če obstane hitro na strehi, bo v hiši kmalu svatba. Po Goriškem mečejo deklice, kakor na sv. večer, tako tudi na večer pred sv. Ivanom, vence ali svitke »od zadaj« na drevo. Če se ustavi prvič, bo še to leto poroka. V Vipavi in po Goriškem so obešali pri vsaki hiši pod okno venec, spleten iz različnih cvetlic in ga puščali tam čez zimo do drugega leta. V Metliki snemajo te vence na Petrovo pred soncem, a z njimi vred tudi »belo steljo«, ki se zabada strehi v kap. S spravljenimi cveticami se kadi v hlevu, kadar krava ne da mleka ali če oboli živinče, bela stelja se pa vrže v svinjak, da bodo svinje zdrave in se bolj debelile. V Hinjah obešajo vence na zunanjo steno, pred okna, okoli okenj in okoli vrat, pripenjajo na hišo tudi »kriščeke« iz rož.

V Metliki zabadajo v streho »belo steljo« (orlovo praprot, pteris aquilina), v okolici n. pr. v Rosalnicah razen tega tudi hëbet in oslad (spiraea). Hëbet ali habát je sambucus ebulus in je dober za pokostne bolezni, posebno za »divjačino«, (bolezen, ki se dobi na potih, vetrih) za uroke in za nagle nevarne bolezni sploh, ako se na žerjavici ž njim kadi. Drugod zatikajo v streho steljo (praprot) in kresnice (volovsko oko, chrysanthemum leucanthemum), katarinčice (marjetice). In zopet vedežujejo, da ovenela cvetlica pomeni smrt še tisto leto ali pred letom. V Hrvači pri Ribnici jih zasajajo pred hišo v zemljo. In zopet drugi dan vedeževanje. V Dobrepoljah jih devajo na okno in drugi dan vedežujejo.

V Kranju so vtikali v streho »šentjanževine«, t. j. gomoljasti oslad (spiraea filipendula). Na Kobaridskem postavljajo po oknih za sv. Ivana šopke za vsakega člana v družini in vedežujejo. Praprot in druge rože, med njimi sv. Ivana rože (hypericum p.) pa vtikajo pod streho, za hodnike ali pa v skrajni rob slamnatih streh. Iz rož sv. Ivana napravijo tudi venec na čast sv. Ivanu. Tušek pripoveduje, da nabirajo nekod »šentjanžovo rožo« (hypericum perf.) na kresni dan in jo vtikajo v mreže v oknih. »Še zdaj se verjame po Slovenskem, da je najboljši varuh pred strelo.«⁶¹

Iz nekaterih krajev smo že navedli, da nastiljajo Slovenci na kresni večer tla po hiši in tudi po veži z zeleno praprotjo, češ da bo prišel sv. Janez Krstnik prenočit in bo odvrnil od hiše za tisto leto vsako »nesrečo po ognju«. S praprotjo in drugimi kresnicami mu postiljajo kakor na Planini pred hišami in po hišah zato, da bi mogel sv. Janez Krstnik ta večer ležati lahko in mehko. V Malih Laščah, v Zagorici, v Taboru in v Planini pravijo cveticam, ki jih trosijo med praprotjo po hišnih tleh, kresnice. Tudi okoli hiše mečejo ponekod praprot.⁶² V Tunjicah in Podgorju nastiljajo na kresni večer sobe s

⁶¹ Tušek, O čarovnih zeliščih, Slov. Glasnik 1863, 83.

⁶² Navratil, LMS 1887, 88—96.

praprotjo in šentjanževimi rožami. Sveti Janez pride ponoči ležat in jim tudi malo koreninic odgrize. Otroci hodijo zjutraj gledat, če je res.⁶³

V Poljanski dolini nastiljajo o kresu po shrambah praprot in dušijé. Dušijé = *thymus serpyllum*, babja dušica.⁶⁴ Na predvečer Janeza Krstnika se morajo položiti pod zglatve trije žitni klasi, pšeničen, ržen in ječmenov. Zjutraj potegneš enega izpod vzglavja. Če je pšeničen, se ti bo dobro godilo, če je ržen srednje, če pa je ječmenov pa slabo.⁶⁵ Na kresni predvečer se mora vleči ženska sredi zelnika in zaspati. Oni, ki se ji približa v snu, da jo zbudi, je bodoči ženin.⁶⁶ Na kresni večer natrgajo srebotja, spletajo vence in obesijo zunaj na hišna vrata, da nobena hinavščina ne gre noter. Ko so gornega moža ujeli, so ga zvezali s srebotjem, ker ga edino ta vez drži, vsako drugo raztrga.⁶⁷ V kresni noči lahko greš na kopice sena poslušat in se ti bo razodela prihodnost. (Koroško). — Bržkone, ker je tam vmes tudi »praprotno seme«. Kakor o kresu, mečejo dekleta tudi na božični večer vence in rože v potoke in studence, da zapazijo v vodi svojega ženina.⁶⁸ Kdor bi imel pri sebi seme bele praproti (*spiraea*), bi se lahko napravil nevidlivega. Kdor bi ga hotel dobiti, bi moral ob sončnem vzhodu razprostreti belo ruto (robec) pod belo praprot. Pa prejo za rutico bi morala spresti sedem let stara deklica.⁶⁹ Ovčjo čredo je mogoče napraviti volku nevidno z drobno praprotjo. Kadar se vleže jagnje, ga je treba drgniti z drobno praprotjo. Nato mora jagnje ležati tri dni na njej. Kdor z vsakim jagnjetom napravi tako, napravi vso čredo volku nevidno.⁷⁰ Ženske se valjajo na kresni večer po cvetočem lanu. Vsaka se trikrat zavalj. Ko se je zavaljala tretjič, seže z desnico čez glavo in izruje šop lanu. Če so rastline po paru, se bo še tisto leto poročila, če pa ne, bo pa še ostala sama.⁷¹

Večer pred Ivanjim je za svetim večerom za Slovence najskrivnostnejši. Na Kranjskem je še bila o Valvasorjevem času navada, da so dekleta ta večer v studence in potoke vence metale in da so iz vodnega zrcala spoznavale svojega prihodnjega ženina. Od štajerskih Slovencev mi je znana govorica, s katero se dekleta med seboj dražijo, če je kateri spodletelo: »Saj si ga hodila že v studenec gledat, pa ga le nisi zagledala.« Ostala je še navada, prižigati visoko plamteče krese, pri katerih se tudi prepeva. Nekaj vrst teh skrivnostnih pesmi sem si na Pohorju zapomnil:

»Kaj raste brez korenja?
Kamen raste brez korenja.

⁶³ Dr. Fr. Stelè, (ustno).

⁶⁴ L. Pintar, Slovanski in besedoslovni paberki. LMS 1895, 8.

⁶⁵ Ljubno pri Podnartu. Fort. Lužar.

⁶⁶ Lobnik pri Železni kapli. — Dr. A. Piskernik.

⁶⁷ Dr. Jos. Šašel, Slov. Plajberg.

⁶⁸ J. Vijanski v Slov. Glasniku 1859 (III) 38.

⁶⁹ M. Majar, Slov. običaji. Slov. Bčela 1851 (II) 122.

⁷⁰ M. rkp.

⁷¹ Dr. A. Piskernik, Lobnik pri Žel. Kapli.

Kaj cvete brez cveta?
 Praproť cvete brez cveta.
 Letni sneg, zimski cvet.«⁷²

Žene mečejo omej (Aconitum Napellus) v ogenj in govorijo pri tem: »Naj zgori mi nesreča vsa, kakor omej travica.«⁷³ Od Jurjevega do kresa hodijo dekleta pevati h kakemu križu ali pa si kje drugje napravijo šotor iz hojkinih ali borovih vej, ki ga okrasijo s hojami in traki. Pred Ivanjem, ko slednjikrat izpojejo, zakurijo ogenj in zažgejo šotor. Katero dekle z vršičem v roki dobro skoči preko ognja, se bo možila še to leto — katero pa ne more, bo brez zakona porodilo (Radislavci).⁷⁴ V Prekmurju mečejo šopke iz vratiča, habata in kresnic na kres, skačejo čezenj in se tolčejo, da bi bili bolj urni. ženske jih segrevajo in sedajo na nje, da bi lažje porodile. Iz konoplje spletajo ženske vrvi in se z njimi opasujejo, ker potem vse leto nimajo bolečin v bokih. Skačejo tudi črez kres. Kateri se odreže konopljin pas, ta bo rodila nezakonsko dete.⁷⁵

Mnoge čarovnije o kresu so tudi zvezane z bezgom (kor. bez ali bezovec). Njegov pomen v ljudski medicini je znan. Že Slomšek ga hvali v Domačih zdravilih⁷⁶ in pravi o njem: »Pred besgom, ki bliso vřakiga lřanu ralte, fe odkrij; shlahtna rezh je njega zvetje, pa tudi grosdje...« Seveda ni mislil na vraže, ki so z njim v zvezi. V Rožu tresejo dekleta na kresni večer bezovec, da leti, ako je ravno v cvetu, cvetje na tla, a pri tem pravijo:

Bèz, bezá
 Daj možá
 Le mladá
 Kar stará.

Zapisal je to l. 1885. K. Pečnik v Lešah (pri Šent Jakobu v Rožu).⁷⁷ L'Estocq pa poroča: In zahlreichen Orten des Jauntales und Unteren Rosentales finden wir das Hollunderbuschklopfen. Das Mädchen muß in der Johannisnacht im Hemde vor dem Hollunderbusch stehen und auf den Busch klopfen, wo sie nachstehenden Spruch murmelt:

Bez, beza
 daj moža
 kar ena stará
 koj ena srednjega.⁷⁸

⁷² P a j e k, Črtice 56. Cit. Trstenjak, Steiermärkische Zeitschrift I 1845, 105.

⁷³ P a j e k, Črtice 57. Cit. Trstenjak, Novice 1857, 98.

⁷⁴ Ibid. cit. Razlagova Zora 1852, 103.

⁷⁵ V. N o v a k, Slov. krajina.

⁷⁶ Domazhe sdravila, posneto po P. Aeg. Jais: Guter Same auf ein gutes Erdreich. Blaže in Nežica. V Celju 1842, 80—83.

⁷⁷ N a v r a t i l, LMS 1887, 100.

⁷⁸ Carinthia 1930, 173.

S tem bi bilo primerjati tudi pripovedko »Bezeg daj moža.«⁷⁹ Kakor vedežujejo o zimskem kresu (božiču) z lukom o vremenu v vsakem mesecu prihodnjega leta,⁸⁰ tako ugibajo s česnom o letnem kresu o prihodnosti. Na kresni večer: es werden die Knoblauch- oder Zwiebelpflanzen ober der Wurzel abgeschnitten und das Schicksal ergründet. Die einen bedeuten Glück, die anderen Unglück. Am nächsten Morgen wird nachgesehen, ob das Glück oder Unglück größer ist. Auch zwei Grashalme werden abgeschnitten und ähnlich verfahren.⁸¹ Gospodinje prerežejo na kresno biljo tri kupčke česna — enega za veselje, drugega za žalost in tretjega za zasmehovanje, vse tri pa v enaki višini in naj si dobro zapomnijo, v kak namen so bili posamezni kupčki prirezani. Potem naj opazujejo, kako rastejo posamezni kupčki, kateri bo v rasti prehitel drugega in česa bo v prihodnjem letu največ: veselja, žalosti ali pa zasmehovanja. Posebno zadnje je huda reč, kajti bridka resnica je: zasmehovanje gre križem v svet, čez sedem let pa pride nazaj v krilo sest.⁸² Na kresni večer o mraku strižejo »slamo« (= steblo) česna. Tako steblo potem zopet požene. Tisti, ki ga je porezal, hodi gledat, kako raste. Ako dobro raste, bo dolgo živel.⁸³

In tako bi lahko navedel še mnogo gradiva o kresnicah, ki pa je podobno navedenemu.

VIII. Nekaj razlage

V teh poročilih o naših običajih s kresnicami se nam je ohranilo toliko raznovrstnega »narodnega blaga«, da je treba vsaj glavne stvari spraviti v kategorije. Treba bi pa bilo vsak običaj posebej preiskati, kajti le temeljite posamezne študije, oprte na bogato primerjalno gradivo, dovedejo do zadovoljivih zaključkov.

Zelo star se mi zdi običaj, ki se nam je ohranil v Slovenski krajini. Tam mečejo šopke iz vratiča, habata in kresnic na goreči kres, skačejo čezenj in se tolčejo, da bi bili bolj urni. Ženske pa jih segrevajo in sedajo na nje, da bi lažje porodile. Segrevanje kresnic in sedanje na segrete (na tla), naj pomaga pri porodu in ga čarodejno lajša, slično kakor nevesti, bodoči porodnici, sedenje na koži v čarodejnem obredu z nakolenčičem.⁸⁴ Ženske skačejo opasane s konopljinim pasom čez kres in kateri se odveže ta pas, ta bo rodila nezakonsko dete. V Radislavcih skačejo dekleta z vršičem čez kres. Katero dekletu z vršičem v roki dobro skoči preko ognja, se bo omožilo še isto leto, katero pa ne more, bo porodilo brez zakona.⁸⁵ Pas je že v stari dobi

⁷⁹ Novice 1859, 14.

⁸⁰ Pajek, Črtice 57.

⁸¹ L'Estocq', Car. 1930, 172—3.

⁸² M. rkp.

⁸³ Fort. Lužar, Št. Gothard pri Trojanah.

⁸⁴ Boris Oreš, Čarodejni obred in mit nakolenčiča... Etnolog XIV. 90.

⁸⁵ Pajek, Črtice 57.

znak ženske nedotaknjenosti, odvezuje ga nevesti šele ženin, njen mož.⁸⁶ Tudi na naših ženitovanjih nosi nevesta pas. In če se ženski, ko skoči čez kres, razveže, je to znak, da bo rodila nezakonsko dete. Pas se ji odveže pred zakonom. Drug običaj, ki se nam je kolikor toliko ohranil še v stari obliki, je iz Prevorja, kraja, ki je prometu precej odmaknjen. Na kresni večer priženejo živino pred mrakom s paše. Da jo pa zavarujejo pred coprnicami, okrase živinske glave z gozdno kresnico (*aruncus silvester*), ki se tam imenuje coprnicica. Tudi hlev zavarujejo in potaknejo to cvetje v hlevsko streho.

V starem Rimu so obhajali 21. aprila Palilije — Parilije. Parilia izhajajo iz glagola *pario*, »quod pro partu pecoris sacra fiebant.«⁸⁷ Ta praznik se deloma ujema z našimi običaji in kresovi o veliki noči in o Sv. Janezu Krstniku. Razlikujemo pa dvojno praznovanje: 1. javno, ki ga je prirejela država ali občina, in 2. privatno, ki so ga prirejela posamezna gospodarstva na deželi. V Fastih IV, 721—861 nam je Ovidij opisal praznik. Najprej opisuje svečanost v mestu, nato pa privatno praznovanje v predmestjih in na kmetih. To pa sestoji iz 6 delov: 1. Ovčji hlev so okrasili z zelenimi vejami, ki so jih vanj zatakneli. Na vrata so obesili velik venec. 2. Ko se je mračilo (*ad prima crepuscula*), so zakurili iz slame ogenj in skozenj gonili ovce (*per flammam saluisse pecus v. 805*). Pri tem so kadili z žveplom. 3. Prej so pometli tla z lavorjem in jih poškopili z vodo. Na ognjišču ali na prenesljivem oltarju so sežgali lavorjevo vejo, oljčne, smrečne vejice in vejice *Juniperus Sabina*, ki jo Tušek imenuje »žegnano drevce«. 4. Obenem je daroval pastir boginji paše Pales v košarici kolačke iz prosene moke in mleka in jo je v molitvi, ki jo je trikrat ponovil, prosil, naj odvrne vse sile, ki povzročajo bolezen, od ovčjih staj, pašo v gozdu naj pomnoži z obilno travo, živalim pa naj zagotovi polna vimena in obilen skôt (zarod). 5. Po molitvi si je umil roke v sveži večerni rosi. 6. Ko se je medtem slavnostna družba pastirjev okrepcala z mlekom in moštom, so začeli tudi ljudje skakati čez ogenj, ki so ga napravili na ta način, da so drgnili dva kamna. Netili pa so slamo in seno.⁸⁸

Kakor so bili v Rimu in okolici zelenje, ki so ga zatikali v ovčje staje in venec nad vratmi, apotropejski in naj bi odvrčali vsako zlo od hleva in drobnice, tako so tudi različne rastline, ki jih zatikamo v okna, v strehe, hleve apotropejske in naj odvrčajo strelo, a tudi škodljive čare ter bolezen od ljudi in živine. Pa tudi »coprnice«, s katerimi so okrašene živinske glave, so zlo odvrčujoče. So pa še druge paralele z našimi običaji. Na ognjišču ali oltarčku so Rimljani sežigali različne

⁸⁶ O pasu glej lepo razpravo »Pojas« dr. Marijana Stojkovića v ZbNŽO knj. XXIX, 2 (1934).

⁸⁷ Darenberg - Saggio, Dictionaire des antiquités Grecques et romaines. Paris.

⁸⁸ Mannhardt, Antike Wald- und Feldkulte II. 309—313.

vejice. V Slov. krajini mečejo šopke iz habata, vratiča in kresnic na goreči kres. Na Štajerskem mečejo žene omej v kres. Skozi goreči kres so okoličani Rima gonili ovce in končno so tudi ljudje skakali čez ogenj. Povsod pri nas skačejo tudi ljudje čez ogenj, nekoč pa so tudi govedo gonili čezenj.⁸⁹ To je stara lustracija, očiščevanje, ki je izpričano že v stari Indiji.⁹⁰ Posebno se je to vršilo z živino, če je izbruhnila živinska kuga. Zanimiva slika o »Volovski bogomolji« je priobčena na str. 231 Schneeweisovega Grundrissa. Tu se očiščevanje vrši skozi odprtino v zemlji in črez »živi ogenj«. Združen je dvojen čar, čar hoje skozi voltlo stvar⁹¹ in skozi ogenj. Pastir si je po molitvi umil roki v sveži večerni rosi. Očiščevanje z roso je na binkoštno jutro tudi pri nas običajno. »Na binkoštno nedeljo je dobro, če se umiješ pred sončnim vzhodom z roso, ki je na pšenici; ni se potem bati sončnih peg — če jih pa že imaš, jih gotovo izgubiš.« (Škarnjice pri Dobjem.)⁹² O očiščevanju tujcev na vzhodu je znano tole: grški cesar Justinijan je 568 poslal Zemarha za odposlanca na dvor turškega kneza na Zlatem brdu Ektata v Aziji. Zemarh je na kratko opisal ceremonijel ob svojem sprejemu in sprejemu grških spremljevalcev. Slovesno so jih pričakovali in po svojem običaju: lupaje u hubnjeve, zvoniše i vatrom razgoniše vse moguće zle duhove s poslanika, pratnje i njihova prtljaga i tek ih potom primiše, pošto prodoše kroz čistilišta.⁹³ Tragičen slučaj se je dogodil z ruskim odposlanstvom. Knez Mihajlo Černigorski je odšel z odposlanstvom k Tartarom. Rusi pa niso hoteli iti skozi ogenj kakor oni, zato so bili umorjeni.⁹⁴ Ker je kres važen letni čas — sonce je prišlo »do vrhunca« — ker je takrat letni solsticij, se vršijo tedaj kakor ob zimskem solsticiju, o božiču, s kresnicami razni čari za prihodnost: če tvoja roža ovne, boš umrl. Če obvisi venec, boš še živel, če pade s strehe, boš pa umrl. Čar za prihodnost je združen tudi z ljubavnim čarom: če obvisi venec na strehi ali na drevesu, se boš poročila. V Slov. krajini je običajen tudi čar po analogiji: skačejo čez ogenj in se bijejo, da bi bili bolj urni. Prav za prav pa tu bitje povzroča urnost.

Zanimiv je tudi običaj z bezgom. Ohranjen je v Rožu, Podjuni in Železni Kapli. B è z, b e z á, d a j m o ž á ! Dekle ga trese, da leti cvet na tla, če je ravno v cvetu, ali pa trka nanj. Po L'Estocqovem poročilu mora to delati oblečena v samo srajco. In nagovori ga, kakor bi bil človek ali duh. Ker je bez drevo, prebiva v njem drevesni duh. Bezeg je živa kmečka domača apoteka. Cvet, listje, korenine, skorja, vse se rabi v ljudski medicini. Tudi se prenašajo nanj bolezni. V prejšnjih časih so pač v bezgu častili plodonosnega, človeku

⁸⁹ Pajek, Črtice 57.

⁹⁰ Mannhardt 306.

⁹¹ Fr. Kotnik, Skoz potegniti, skoz vleči, skoz iti ali lesti — kot zdjavilno in čarovno sredstvo. ČZN 1937 (Kovačičev Zbornik).

⁹² Pajek, Črtice 5.

⁹³ S. Trojanović, Vatra u običajima i životu srpskoga naroda SEZb XLV, 159.

⁹⁴ N. d. 160.

prijaznega duha, ki so ga ogovarjali s čarovnimi ceremonijami. Kot plodonosni simbol je v ljudski erotiki velikega pomena. Nečistim deklicam so postavljali na Thürinškem o binškoštih bezgove veje na okno. — Dekle je oblečena v samo srajco. V današnjih, sedaj še ohranjenih običajih je nagota le delna, prej pa je bila celotna. O nagoti je mnogo teorij. Ena izmed njih je, da golota povzroči, da se obleka v kultskem dejanju ne tabuira; ker s tem je za vsakdanjo rabo nesposobna. Golota da povzroči tudi večji plodovitni čar — v tem primeru z dotikanjem z bezovcem, v katerem je skrit plodonosni duh.⁹⁵

Na kresni večer nastiljajo izbe, veže pa tudi tla pred hišo s praprotnjo in raznimi kresnicami, da bi sv. Janez lepo počival, ker prihaja ta večer v naše hiše prenočevati. Tako ljudskoverska razlaga, ki je pripomogla, da se je običaj ohranil do današnje dobe. Tudi besedilo blagoslova zelišč meri, mislim, na ta običaj: »...kamorkoli bodo položene, bodisi v hišah ali v posteljah ali v izbah...« samo da pri nas ljudstvo ne polaga blagoslovljenih zelišč v sobe, ampak čarodejne kresnice in čarodejno praprot, ki imajo vprav o kresu posebno moč. Nehote se nam vsiljuje paralela z božičem, ko po tleh v sobi nastiljajo slamo ali pa jo vsaj polagajo pod mizo ali namizni prt. Ta običaj ni samo omejen na Hrvate in Srbe, pozna ga večina evropskih narodov. O božiču — zimski solsticij — o kresu letni solsticij. Kakor smo videli, so nekateri običaji, n. pr. umivanje z vodo o kresu in božiču, povezani med seboj po kresnicah. O božiču ni svežih zelišč, zato slama, ki jo ljudska razlaga tolmači kot betlehemsko hlevsko slamo. In vprav zato se je tudi ta običaj ohranil do današnjih dni.

Razlaga običajev je krščanska, toda njih izvor je starejši. Herodot poroča o Perzijcih in Skitih (I 132, IV 60), da so polagali meso na posebno pripravljeno daritveno nastelj iz mehke trave, na katero naj bi se vsedli tudi bogovi. Tudi stari Indi so darovali bogovom jedila na daritveni nastelji, »barhis« imenovani, ki je sestajala iz sveže pokošene trave. B a r h i s je sorodna z »b l a z i n o«, kar pomeni s perjem nadevano odejo, strn. bolstur. Osnovni pomen pa je stelja (nástelj-i), snop sena. Ljudje so v starih časih res sedeli na nástelji, pa tudi bogovi, če so jih klicali, da bi sprejeli človeške jedi. (Schröder, Real. Lex. s. v. Opfer). Grki so trosili najprej Hestiji, nato pa tudi drugim bogovom zelišča na oltar. Rimljani pa so devali na oltar rušo, druga poročila pravijo, da so oltarji bili iz zemlje, na katero je bila položena ruša.⁹⁶ To je bila praznična daritvena nástelj. Božična slama bi bila ostanek te nastelji. Če pa drži ta Schröderjeva teorija, se naša kresna

⁹⁵ O bezgu in nagoti gl. Oswald A. Erich in Richard Veitl, Wörterbuch des deutschen Volkskunde 327—328 in 521. Razen tega o bezgu W. M a n n h a r d t, Wald- u. Feldkulte I, str. 10—12 in še na mnogih mestih prim. 629 registra ter dr. H. M a r z e l l, Unsere Heilpflanzen 188—193.

⁹⁶ Dr. E d m. S c h n e e w e i s, Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten. Wien 1925, 212—214.

nastelj lažje tolmači kot ostanek starih daritvenih običajev, kakor pa božična slama, ki je suha, medtem ko so kresnice sveže. In kakor smo videli, je vsa daritvena nastelj bila sveža. — Ponekod se pri nas tudi nekatere rastline imenujejo stelja, v Beli Krajini praprot, Navratil imenuje pteris aquilina steljo, deminutiv steljica pa pomeni polypodium dryopteris (M), sladka steljica pa polypodium vulgare. (Plet.)

V določenem obsegu te razprave ni mogoče pojasniti vseh običajev in čarovnij, ki so v zvezi s kresnicami in kresom. To delo je šele načeto. Videli pa smo, da nam besedilo blagoslova rastlin na kres pojasnjuje marsikatero reč, ki jo je narod ohranil kot običaj in izročilo do današnjih dni. Te stvari so bile po vsej Evropi razširjene in so deloma iz predkrščanske dobe.

Boris Orel

Čarodejni obred in mit nakolenčiča ter bosmana v slovenskih ženitovanjskih običajih

Začasno poročilo.

Bosman

I.

1. Vzhodna Sp. štajerska. Bosman je velika ženitovanjska štruca kruha, ki jo poznajo predvsem razni kraji na vzhodnem Sp. štajerskem. Najstarejše tiskano poročilo o štajerskem bosmanu je iz leta 1858. Tega leta je Davorin Trstenjak pod psevdonimom Vicko Dragan opisal v »Novicah«¹ »Gostovanje v Verbovcu (t. j. v Veržej u) ter o bosmanu in njegovem obredju tole povedal:

»Drugi dan gostovanske kuharce že zgodaj klopočevo župo kuhajo, in po zajutreku se začnejo igre. Zovčin je ravnatelj vseh iger. Lovijo tate in jih pripeljajo pred sodnika, nesejo v procesiji bosman od nevestinega doma v hišo ženina, kjer je drugi dan gostija.

Bosman je pogača v podobi deteta, na kateri je viditi celo gospodarstvo, malih babik, petelinčkov, kravičk itd. Oče starešina bosman prej, kakor mlada žena spat gre med godbo in pesmami nevesti v krilo položi. Ženski spol peva:

Darujemo ti bosman,
Zakona izgled, —
Da bi bila srečna
Dosti dosti let!

Darujemo ti bosman,
Zakona izgled,
Da bi ti dobila
Ljubeznih detet!

¹ Novice 1858, str. 141.

Dr. Karel Štrekelj, Slovenske narodne pesmi, III., str. 326/27.

Darujemo ti bosman,
Zakona izgled, —
Da bi v njem le pila
Sami sladki med!

Mlada žena vzame bosman in ga svojemu možu dá; možaki pojejo:

Darujemo ti bosman,
Zakona izgled, —
Da bi bil ti srečen
Še ko stari ded.

Darujemo ti bosman,
Zakona izgled, —
Da bi skoro prišla
Na tvoj'ga brata red.

Darujemo ti bosman,
Zakona izgled, —
Da bi bile polne
Parma in klet.

Da bi veselili
Se drugokrat pa vsi,
Dobre volje bili
V toti hišici!

Bosman vzame mladi mož in ga položi na mizo. Babičke hvalijo umetnost kuharce, otroci pa sline cedijo po njem in željno čakajo časa, kadar se bode razrezal in med gosti razdelil.«

Dobrih 24 let za D. Trstenjakom, t. j. l. 1882., pa je Josip K a r b a v »Slovenskih večernicah«² opisal popolnoma drugačen štajerski gostüvanjski obred bosmana iz ljutomerske okolice:

»Pozavčina, kuharice in ostale ženske, ki so se okoli kumena (ognjišča) vrtele, prinesejo v sobo ukusno nakinčane bosmane. To pa ni toliko za zob, kolikor za oko. Jedna štruca je lepše opletena od druge; človek se samo z gledanjem nasiti, posebno kakor je želodec že prenapolnjen.

Pozavčin stopi pred ženinovega starejšino rekoč: »Oče starejšina! Bi li hoteli za ljubo vzeti toti mali, a vendar lepi dar, ki nam ga je dal večni Bog?«

Starejšina vstane, si kruh nekoliko ogleda ter pravi: »Ja, bi že vzел, ali mnogo, faling še ima.«

»No, kaj pa je tedaj za jedna pomota?« vpraša pozavčin.

»Orač« — odgovori starejšina — »orač, ki je njivo pripravljaj za toti dar, ni dobro sprašil.«

»A tako?« začudi se pozavčin, potem vzdigne bosman kvišku. Isto storijo tudi ostali za njim stoječi. Godba zaigra, bosmanovi nosači pa plešejo posred izbe prepevajoči:

»Mi imamo ženina
Veselega in mladega.
Hopsasa in rajsasa!
Gostovanje se vživa!«

Odpevši to kitico, stopi pozavčin znovič pred starejšino pa reče:

»Sedaj smo sprašili in vse prav naredili; toraj vas prošim, da prezamete prelepi dar.«

Starejšina gleda, kima z glavo in pristavi: »Bi že vzел, ali človek, ki je gnoj spravljaj na sprašeno njivo, ni dobro navozil in raztrosil.«

² Josip K a r b a, Ženitva, Obrazec iz ljutomerske okolice [Slovenske večernice, 36. zv., 1882, str. 63, 76, 77, 78].

Pozovič in tovariši bosmane povzdignejo ter pejejo:

»Mi imamo snehico,
Veselo ino mlado.
Hopsasa in rajsasa!
Gostovanje se vživa!«

»No, oče starejšina! Poglejte, kako smo sprašili, gnoj navozili in raztrosili; vzemite toraj ta dar božji!«

»Da, da! Bi že bilo dobro. Toda kmet, ki je oral, ni prav splužil, posejal in zvlačil; popravite ovo okoliščino!«

Nosilci vzdignejo bosmane, se tresejo in glasijo:

»Mi imamo starejšina dva,
Krepka in vesela.
Hopsasa in rajsasa!
Gostovanje se vživa!«

»Ah, oče starejšina!« vzdihuje pozavčín — »mislim, da bo sedaj vse v redu in po volji vam opravljeno; le sprejmite ponujane darove!«

Starejšina obrača bosman sem ter tje. Toda: »Res, nekaj že je; pšenica je sicer lepo rastla, ženske so jo čedno plele, ali žnjeci je niso poželi do čista, k temu je še hlapec zakrivil nesrečo, ker je snopje domu vozeč zvrnil; pojdite in poravnajte to reč!«

Pevci zibaje se govorijo:

»Mi imamo posnehalji dve,
Luštni in veseli.
Hopsasa in rajsasa!
Gostovanje se vživa!«

»Zdaj smo pa vendar vse dobro naredili!«

»Nikar, ne! Prav ste sicer naložili ter pod streho spravili; toda mlatici niso očista zmlatili, pa še to, kar so iz slame spravili, so slabo zvejali in zvetrili. Opravite vi to!«

Bosmanski nosilci zopet zaokrožijo:

»Mi imamo združba dva;
Le glejte, kak vesela sta.
Hopsasa in rajsasa!
Gostovanje se vživa!«

»Ali oče starejšina!« oglasi se pozavčín — »ne zadržujte nas; le pogledjte, kako je vse na svojem mestu!«

Starejšina premeri vse sè svojimi bistrimi očmi, vendar pravi: »Nikdo ne more tajiti, vsakdo mora priznati, da ste veliko pretrepeli; tudi k mlinu ste težko vozili. Pa to vse še ni preveč velika nadloga — mlinar ni dobro zmlzel, zatoraj kruh ni okusen. Pojdite po drugo zrnje, pa odpeljajte k mlinu!«

Bosmanovci:

»Imamo tudi svatevce,
Z venčeki na glavi.
Hopsasa in rajsasa!
Gostovanje se vživa!«

Pozavčinu že ni po godu, ker misli, da »šenkanemu« konju ni treba gledati na zobe. Zatoraj se še enkrat s prošnjo obrne do starejšine.

Starejšina stegne roki, da bi dobrotljivega ponujevalca rešil težke butare, a — stoj! neče ga, ker »kuharica kvasa ni dobro postavila, peči ni dobro razgrela, tudi spekla ni do cela!«

Pozavčinu pride na pamet narodni pregovor, ki pravi: »Kdor ni z malim zadovoljen, velikega ni vreden.« Toraj še enkrat vzdigne svoj bosman, njegovi pajdaši ga posnemajo, godba spremlja plesalce, ki pojejo:

»Mi imamo tri kote;
V vsakem kotu so gostje.
Hopsasa in rajsasa!
Gostovanje se vživa!«

Da starejšina, ki je nedavno dal toliko »cvenka za popravljanje kuhač«, ne bode brez kruha, zato mu še pozavčin jedenkrat ponudi svoj bosman. Starejšina je iz zadnjič odpepevane kitice spoznal, da ni varno se preveč obotavljati; dovoli si le še vprašanje:

»Kako je ovemu daru ime?«

»Načetek« — odgovori pozavčin.

»Kako pa priimek?« zapita starejšina.

»Pojedek« — reče pozavčin.

Potrpežljivi dobrotnik svoj bosman dene na mizo pred starejšino; ostale pa razvrstijo sem ter tje po mizah.

Leta 1910. pa je Peter Skuhala³ v svoji črtici »Juškovo gostüvanje«, spisani »po muropoljskem narečju«, prikazal enak gostüvanjski obred bosmana z Murskega polja, sicer ne tako na široko in izčrpno kot Karba, zato pa je več povedal o bosmanu samem, kako je spleten, okrašen itd.:

»Edenajst je minulo, šlo je proti ponoči, to je čas za bosmane.

Bosman je »štrüca« iz pšenične moke. Zamesen je z samo vodo in ima neki poseben pa dober okus. Bosman je spleten: dno iz štirih gib, nad dnom tri gibe, nad temi pa dve, zgorej je torej oziši kak spodaj. Značiti pomeni potomce, kar bi po obliki skorej da prav sodili, pa še morda tudi zato, ker se samo na gostiji prikaže. — Vsaka gospodinja prinese bosman s seboj, in sicer na rokah, kakor malo dete. — Sleden bosman je nakinčan, pa vsaki drugače. Na vseh bosmanih se najdejo babike, ptičice, in rob okolnavkoli s krepinami zapleten. Babike so male deklice, napravljene iz pšeničnega testa. Imajo glavo, roke, pa na frkot stoječo gizdavo, pozlačeno janjkico, in so na tankih palčicah nateknjene po bosmanu. Ptičice so ali samice, ali pa kvokle sedeče na jajcrah. Napravljene so iz pšeničnega testa, pa tako, da ni ravno dosta domišljije potrebno, ka ptičico spoznaš. Krepine tudi iz testa, so podobne zaguganemu traku, kakoršne trakove si ženske v različnih barvah šivajo na svoja oblačila. — Prilično po bosmanu so nataknejne snehine solze. To so male testene pozlačene kroglice, pritisnjene na vejice serkinih vrhov. Po njih visijo tenki papirnati trakovi vsake barve. Nevestine solze so podvezane s svilnatimi traki, ka preveč ne visijo, pa ka se vejice od vrhov ne odčesnejo. Ta kinč visi po bosmanu, kakor po zimi ivje po grmovju in se pri luči bliskeče in kaj lepo

³ Peter Skuhala, *Povesti, črtice in nekatere pesmi*, 1910, Maribor.

pada. To se torej nahaja na vsakem bosmanu. Ves drugi kinč je različen. So ribe, raki, jež itd. Na sredi bosmana se nahaja grb tiste vasi, iz ktere je povabljena gospodinja, na primer rak, gosak in drugo. Vse to je iz testa in se pritisne na še ne pečen bosman in ž njim vred speče. To je posebna vrsta bosman na gostiji. Ta starinska šega pa že mineva. Večina si že da pri peku speči bosmanu podobno »štrüco«, ki po okusu in kinču ni več pravi bosman.

»Bosmani pridejo«, zakriči pozavčín.

Vse je tiho. Prvi se prikaže z bosmanom pozavčín, za njim pa po redi dikline. Bosmane držijo nad glavoj, na raspelih dlanih. Igrci zaigrajo, uni plešejo, pa popevlejo:

Mi pa mamó ženiha
Lüštnega no mladega,
Hopsasa no rajsasa
Gostüvanje se vživa.

...Po kunčanoj zgornjoj popevki stopi pozavčín pred ženihowega starišina, pozdravi: »Hvalen bodi Jezus Kristus! Oča starišina sprimate toti dar, ki nan ga je gosponi Bog da!«

»Ge je zrasa toti dar?« ga pita starišina.

»Na njivi.«

»Ne sprimemo ga, neh, na nikakšo vižo ga ne sprimemo, njiva blaj' ne dobro zorana pa povlačena.«

Hajd, se zaigra drgoč in poje kitica ravno tiste popevke. Vrtijo se drgoč z bosmani.

Pozavčín stopi drgoč pred starišina, pozdravi ga kak prle, no mu ponüdi bosman. Za paj' mlinar ne dobro pšenice semleja. Te pa so ženske ne dobro omesile, neso ga dobro spekle, peč bla premalo zakürjena, bosman sej' ne dobro zanetjo, no še več takšnega prečopretanja (čenčanja) doklič (dokler) no pride vse na svetlo, kaj se more prle z bosmanon zgoditi, kak je za pojediti.

Na vsezadnjo ga itak starišina vzeme, pa pita pozavčína, kaj mu je ime?

»Načetek Pojedek.«

Na enok so vsi bosmani na mizi, pa tak, ka se pred vsako gospodinjno dene njeni bosman.

...Bosmani so zadnja hrana, ki pride na mizo, a ničče se jih ne dotekne, celi morejo ostati doklič gostüvanje trpi.

...Tak so se kratkočasili cele tri dni. Tretji den proti večeri je Katica (nevesta) vsakoj gospodinjji pol jenega bosmana odrezala, no joj ga dala na dum, te pa so se gostüvajnščaki razišli.«

Po povestih in črticah Petra Skuhale, ki opisujejo med drugim, kakor smo pravkar videli, tudi muropoljsko gostüvanje z bosmanom, niso bila o tej svojevrstni štajerski ženitovanjski štruci dolgo časa objavljena nobena poročila. Šele l. 1940. se je Stanko Kociper v svoji razpravi »Pravne starine iz ormoškega okraja«⁴ dotaknil tudi bosmana:

»Omenjena bodi tu še posebnost s prleških gostij, bosman. Starešine, to so priče, pa tudi drugi dajo na gostijo iz dobrega mlečnega testa ple-

⁴ Časopis za zgodovino in narodopisje XXXV., str. 52.

teno, s testenimi ptičicami in cvetjem okrašeno pogačo — bosman, ki jo z velikimi obredi prinesejo na mizo. Bosman po ljudskem mišljenju pomenja most iz samskega v zakonski stan. Pojejo ga in potem ni več vrnitve po tem mostu, ženin in nevesta (v Središču sneha) sta stopila v novi stan in odslej sta neločljivo združena.»

Več ali manj podobno je Stanko Kociper predstavil bosmana v svojem romanu »Goričanec« (1942) in v priloženem slovarčku narečnih besed.

Naposled moramo omeniti, da se je za bosman v zadnjih letih zanimal pisec tega poročila, ki je najprej v svoji narodoslovni razpravi »Od kruha do ‚malega kruhka‘⁵ skušal na podlagi najstarejšega (Trstenjakovega) gradiva razložiti obred in mit bosmana, nato pa je leta 1942. prikazal, »kako ptujski poljanci bosman nakršujejo.«⁶ Iz tega prikaza je prečitati bralcu poglavje d), str. 102—104.

Štajerski bosman z Dravskega polja niže Ptuja (Stojnici pri Markovcih)

S tem smo navedli vsa večja in važnejša poročila, ki opisujejo in razlagajo štajerski bosman in njegovo obredje in ki so bila objavljena v naših časnikih, časopisih in knjigah. Verjetno je o štajerskem bosmanu še ke kaj zapišanega, n. pr. v starejših letnikih Slovenskega Naroda, ki ga v svojem slovarju pod besedo »bosman« navaja Pleteršnik. Na podlagi oznache v Pleteršnikovem slovarju⁷ upravičeno sklepamo, da to poročilo v Slov. Narodu ne prinaša nič kaj bistveno novega o štajerskem bosmanu, ampak da le ponavlja

starejše opise, kakor n. pr. Pajek v svojih »Črticah«.⁸

V Ljubljani pa živi ta čas mnogo rojakov iz vzhodne Sp. Štajerske. Da bi zapisana in objavljena poročila, ki smo jih zgoraj navedli, izpopolnil z novimi podatki, z novimi inačicami ali pa da bi vsaj v novem ustnem izročilu našel potrdila za starejše zapise, med njimi zlasti za Trstenjakov, sem nekatere štajerske rojake⁹, ki se gostü-

⁵ B. Orel, »Od kruha do ‚malega kruhka‘« [Etnolog, X.—XI., 1937/39, str. 211/12].

⁶ Etnolog, XIV., 1942; B. Orel, Zenitovanjski običaji na Dravskem polju niže Ptuja, str. 102—104.

⁷ M. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar, I., 1894, str. 46: bosmani so kvašene podolgaste pogače; na nje prilepljajo iz opresnega testa narejene razne male ptičice in druge živalce, katerih mora na vsakem vse polno biti.

⁸ Dr. J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, 1884, str. 61/62.

⁹ Na tem mestu se vsem, ki so mi kakor koli ljubeznivo postregli z raznimi podatki, najlepše zahvaljujem.

vanjskega bosmana spominjajo, poprosil, da mi povedó vse, kar vedó o bosmanu, o njegovem obrednem vpeljevanju ter pomenu. Iz njihovega pripovedovanja, ki je le deloma uresničilo moje prizadevanje, na kratko povzemamo:

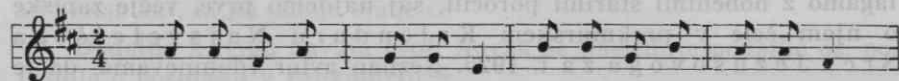
Sagojiči (fara Sv. Marjeta niže Ptuja). Bosman je fin mlečen kruh, podolgovata štruca, ki je spletena v dve kiti (po tri vitre), položeni druga vrh druge. Po vrhu je bosman namazan z rumenjacom, da dobi, potem ko je pečen, lepo rumeno skorjo, po kateri se vzbrizgava sladkorna kaša v obliki narodnih ornamentov. Velikokrat pa okrasé bosman s figurami ptičev in ptičjih gnezd, ki so napravljene iz testa. Svočas o devali na bosmane tudi lesene in pobarvane figure oračev, dalje iz papirja narejene rože in trakove. Tako okrasje vidimo predvsem na bosmanih, ki so spečeni doma.

Bosman mora dati kot darilo vsak par, ki je povabljen na gostijo. — Zadnji večer gostije pa plešejo z bosmani obreden ples in sicer samo ženske od vsakega para. Ta ples otvori kuharica, ki pripleše v hišo z bosmanom in s kokošjo pod pazduho. Kuharica nagovori nato očeta starejšino, češ, glejte, kaj vse imamo pri hiši: imamo domače živali, pa tudi otroka. Nato ukaže oče starejšina vsem nosilcem bosmanov, naj zaplešejo, da bo veliko naraščaja pri hiši. Ko prvi ples odplešejo, spet starejšina izrazi željo, da naj zaplešejo še za veliko žito, potem za debelo repo itd.

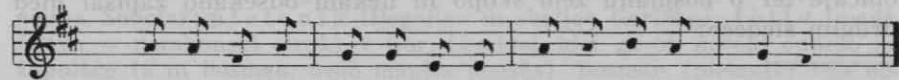
Bosman po starem ustnem izročilu pomeni otroka oziroma rodovitnost novega zakonskega para.¹⁰

Hardek pri Ormožu. Bosman je pletena in okrašena podolgovata štruca finega kruha ter pomeni — porod.¹¹

Ljutomer, Ključarovci pri Ljutomeru. Navadno je takó, da povabljeni prinesó na gostúvanje bosmane, ki so podolgaste, zelo lepo okrašene štruce. Na bosmanu so ptice iz testa, razni drugi okraski, predvsem pa napis iz cukra: Bog živi ženina in nevesto! Kadar je vsa večerja na mizi, prinesó bosmane v hišo pozavčini in kuharce. Prvi vodilni pozavčín se nato prične pogajati z ženinovim starejšino. Če ta pozavčín ne ve odgovoriti starešini, mu pomagajo drugi. Gre v glavnem za bosman, ki ga pozavčín hoče odložiti, pa mu tega ne dovoli starejšina, češ da ima kruh dokaj napak. Nosilci bosmanov morajo na ukaz starešine orati, sejati, žeti, mlatiti itd., to se pravi z bosmani v rokah plesati in peti gostúvanjsko pesem, ki se njen napev glasi:¹²

Mi pa ma-mo tri ko - te v vsakšen ko - ti so go-stje.

Hop - sa - sa no raj - sa - sa go - stú - va - nje se vži - va.

¹⁰ Povedala ing. Franjo Župec in Angela Rižnar, Ljubljana.

¹¹ Povedal Franc Hanželič, bivši župan v Ormožu, sedaj v Ljubljani.

¹² Napev je zapisal Franc Zacherl, bivši učitelj v Ljutomeru, pod naslovom: »Gostúvanjska pesem (Ples z bosmani)«. Zapisek mi je izročila Minka Zacherl, bivša učiteljica v Ljutomeru, sedaj v Ljubljani.

<p>2. Mi pa mamó ženiha
lúštnega veselega
Hopsasa ...</p> <p>3. Mi pa mamó snehico
mlado in veselo
Hopsasa ...</p> <p>4. Mi pa mamó starešina dva
krepka in vesela sta
Hopsasa ...</p> | <p>5. Mi pa mamó posnehalji dve
lúštni in veseli dve
Hopsasa ...</p> <p>6. Mi pa mamó združba dva
le glejte kak vesela sta
Hopsasa ...</p> <p>7. Mi pa mamó svatevce
lúštne in vesele
Hopsasa no rajsasa
gostúvanje se žvíva.</p> |
|--|---|

Bosman, ki ga nosi prvi pozavčín, je nevestin. Bosmane pa razreže nevesta in posamezne kose razdeli svatom, ko se poslavljajo. Vsak dobi nekaj svojega bosmana nazaj. Če jim nevesta dá majhne kose, jo pričnó takoj obirati in govoriti o njej, da je skopa.¹³

V Veržeju imajo podobne gostúvanjske običaje z bosmanom. Kaj vse morajo v Veržeju bosmanovci delati: prašiti, gnoj voziti, gnoj raztepati, orati, seme pripraviti, seme namočiti, sejati, vlačiti, pleti, požeti, križe zložiti, križe prešteti, snopje domov voziti, mlatiti, zrnje sušiti, v mlin voziti, mleti, moko presejati, kvas postaviti, peč zakuriti, z búrkljivo ogenj razgrniti, z grebenco ogenj dol potegniti, omesiti, ptice iz testa napraviti, kruh v peč dati, speči ...¹⁴

Sv. Jurij ob ščavnici. Bosman je pečen v obliki večje štruce, ki je spletena iz več kit. Na bosmanu so figure iz testa: ptički, možiceljni, dalje suhe rože iz raznobarnega papirja ter končno tudi napis iz tepenega jajca in sladkorja: Živijo ženin in nevesta! Bog daj srečo! Ali: Na mnoga leta! — Navadno je na gostiji več bosmanov. Prinesó jih svatje. Največji je starešinov bosman, ki ga prinese on sam ali pa njegova žena.

Bosman predstavlja otroka. Zdaj je takšna štruca, pozneje bo živa štruca.¹⁵

2. Slovenska krajina (Prekmurje). Razen vzhodnega dela Spodnje Štajerske pa pozna ženitovanjsko štruco bosman tudi Slovenska krajina ali Prekmurje. O prekmurskem bosmanu pa žal ne razpolagamo z nobenimi starimi poročili, saj najdemo prve, večje zapiske o njem šele v prekmurskem Kalendaru Najsvetejšega Srca Jezušovoga za l. 1925. Neznán avtor (domnevamo, da je bil to Klekl) je v tem koledarju¹⁶ opisal prekmurske ženitovanjske običaje ter o bosmanu zelo skopo in nekam odsekano zapisal med drugim sledeče:

¹³ Povedala Angela Marš por. Slavič iz Ključarovcev pri Ljutomeru, sedaj v Ljubljani.

¹⁴ Povedal Franc Golunder iz Veržeja, sedaj v Ljubljani.

¹⁵ Povedala Katarina Zorman por. Guček od Sv. Trojice v Slov. goricah, sedaj v Ljubljani. Mati K. Zorman-Guček pa je bila doma od Sv. Jurija ob ščavnici.

¹⁶ Svadba v Slov. Krajini (Kalendar Najsv. Srca Jezušovoga, 1925, str. 51—54).

Gostüvanje na Goričkom.

»Z bosmana od snehe dobi vsaki eden falat, to je ‚prej, dar.«

Gostüvanje na Dolenskom.

»Na slednje pride Bosman. Na njem rože (cmer). Na bosman čtejo evangelijom vüzemskoga ponedeljka. Polovico bosmana razdelijo gostom, orehe razišplejo po hiši — deci.«

Bosman.

»Velke pogače, nacifrane, vse fele forme i testá. Cmer to je püšli z papira so na njem. Prvle, kak razno odidejo gosti, ga razrežejo i vsakomi dajo. Ali ga pojejo ali domo nesejo. — Okoli Sobote bosman krstijo. Po dugih prošnjah sam zvedo, kak se to godi. Pri peči si eden belo janko na sebe potegne, glavo drži, kak maček. Držžban pa posvadbica držita bosman. Na bosmani je z papera pop s belov srakicov, knjigo drži on rokah i drüge podobe. Začne se krst. Vu belo oblečeni pita: Odked je to dete? Posvadbica odgovori: Odked je to dete? — Si baba nora? Pita ov dale. Ona odgovori: Si baba nora? Na slednje s vodov poškropi bosman. Eden se pa s meklov po njegovem hrbti spüsti.«

V Kalendaru Srca Jezušovoga za l. 1929.¹⁷ pa najdemo med drugim zapisano, da so »bosman v Dolencih gibance. Gibance majo 9 güb. Makove so s kravjov mastjov namazane. Nesejo gibance i kolač belega krüha v novoj skleci s snehov na novi dom. Vse je v prt zvezano, s hrastovov palicov na plečaj nesejo. Doma na kühinjskom pragi na dvoje vsečejo, eden falat na peč lüčijo, drügoga pa domo pošlejo.«

L. 1935. je prof. Vilko Novak prikazal prekmurske ženitovanjske obiçaje.¹⁸ Ta narodopisni prikaz nam med drugim pojasni, da pravijo Prekmurci ženitovanjski pogaçi bosman tudi »pletenuk«:

»Pred večerjo gredo družžbani in posvarbice, starešine s posneháljo, pozavçini in godba k nevestini botri »po pletenuk«.¹⁹ Tam se nekoliko pomudijo, nato pa družžban med godbo odnese veliko ženitovanjsko pogaço, okrašeno s papirnatimi cvetkami. V gostijski sobi položijo to pogaço, »bosman« ali »pletenuk«, na mizo.« — In ko našteva prof. Novak ženitovanjske vraže in verovanja, nam razodene zelo važno lastnost bosmana: »Orehi, ki jih meçe sneha gostom, imajo çarobno moç, prav tako koščki »bosmana« ali »vrtanika«, ki jih dobijo svatje.«

Dodatno k temu navaja prof. Novak še naslednje podatke oz. pojasnila o bosmanu v Prekmurju:²⁰

»Nazivi za pleteno pogaço so: b o s m a n (dolnji kraji: Beltinci, Bogojina, Sobota); p l e t e n i k (Bogojina in okolica, Goričko); f o t i v (madž. fattyn = nezakonski otrok) v Gor. Lendavi, kjer ga ob poroki odneso na župnišçe (a ni bosman, nego manjša pogaça). Bosman (pletenuk) ima ob-

¹⁷ Bosman, perec i dari (Kalendar Najsv. Srca Jezušovoga, 1929, str. 52).

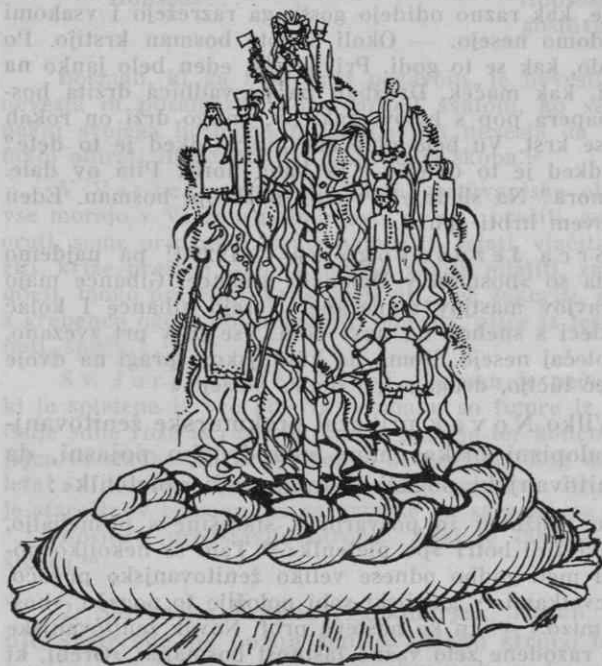
¹⁸ Vilko Novak, Ženitovanjski obiçaji v Slovenski Krajini (Mladika, XVI., 1935, str. 66—675).

¹⁹ V spisu prof. Novaka (l. c.) je pomotoma tiskano »pletenuk« namesto pravilno »pletenuk«. Prof. Novak me je naprosil, da v svoji razpravi popravim to tiskovno pogrješko v Mladiki.

²⁰ Pismo.

liko široke pogače, ne previsoke, ki je ob krajih ožja, v sredini pa širša. Običajno je spletena iz mnogih zavitkov. S tem je v zvezi mnenje v Bogojini, da bo tem več otrok v zakonu, čim več je teh zavitkov. Iz papirja napravijo figure (svatbo) in jih vtikajo v pogačo. Nekoč so te figure oblikovali iz testa. Samo na Bisticah še delajo figure iz testa: zibel, svatbo itd. Na Ravenskom pa danes »kristijo torto« — kot nekoč bosman.

Bosman naredi snehina krstna botra in ko ga od nje prinesejo, ga položijo na svatbeno mizo. Po večerji (zaradi prostora med pojedino ga začasno odnesó z mize) ga prinese družban v sobo, pleše z njim in ko ga odloži na mizo, starešina spregovori: »To-le je naša sneha dala prinesiti

Prekmurski bosman z Ravenskega
(Rankovci, fara Tišina)

dar, s katerim nas hoče obdarovati, kakor je Gospod Jezus v pustini nasitil množico. Blagoslovi nam, dragi Jezus, ta dar, če je majhen, naj bo blagoslovljen, da bi se vsi iz njega nadelili. In kakor želi ona nas in svoje služabnike, kuharice, družbane, muzikante, enako naj njej nadeli iz neba mir krščanski in božji blagoslov. Hvaljen bodi Jezus Kristus.« — Zatem starešina razdeli bosman — navadno samo polovico — tako da vsak svat dobi nekaj.

Drugod (Lipovci) je običaj drugačen: Svatje se zbero ob bosmanu, svatbica in drug ga držita, starešina pa bere nad njim evangelij velikonočnega ponedeljka. Svatbica in

drug ponavljata: Odkod je to dete? Si baba nora? — Nato ga krstita in ga razdele. (Polovico.)«

Končno je potrdil prof. Novak znani običaj iz okolice Sobote: »Pri peči si kdo obleče belo krilo. Glavo drži kot maček. Na bosmanu je papirnat duhoven v beli srajci s knjigo v roki in druge figure. Belo oblečeni vpraša: Odkod je to dete? Svatbica: Odkod je to dete? »Si baba nora?« — vpraša oni dalje. — Svatbica: Si baba nora? Nato poškropi, kdo drug pa ga udari z metlo po hrbtu.«

Franc Üllen (Ljubljana) pa mi je postregel s temi podatki o ravensko-prekmurskem bosmanu:

»V Rankovcih (fara Tišina, Ravensko) je bosman velika podolgovata štruca, ki ima včasih obliko eliptičnega vrtanka, t. j.

izvrtanega hleba, samo da je luknja pri bosmanu precej manjša kot pri vrtanku. Bosman je mlečen, rozinov kruh, ki je po vrhu prepleten s kitami. Nad temi kitami pa se dviga velik okras v obliki nekakšnega drevesa. V bosmanovo luknjo, ki je na sredi, vtaknejo lesen kolobar, na katerem je pritrjena lesena palica z žičnimi vejami, okrašenimi z raznobarnim papirjem. Na teh žičnih vejah pa so dalje pritrjene najrazličnejše figure, ki predvsem predstavljajo osebe iz svatbe: ženina, nevesto, starešino, pozavčina z zvonci, kuharice z metlami, gredlcami ali z lonci, družbane, svalbice i. dr. Te figure so vse iz testa. Ali pa je iz testa samo glava, ki je nasajena na paličico, okrog katere potem oblikujejo iz papirja ali iz blaga razna oblačila kot n. pr. kiklo, frak i. dr.

Bosman podari nevesti običajno kak bližnji sorodnik, največkrat pa botra, boter ali prijateljca, sošolka, družica. Večinoma podarijo bosman nevesti ženske, ne pa moški. Na gostiji je po navadi zgolj en bosman, včasih se primeri, da sta dva. Ko pridejo svatje z nevesto in ženinom od poroke, je bosman že na gostüvanjski mizi; darovalka ga je namreč že zjutraj pred poroko prinesla v hišo. Bosman ostane na mizi v nevestini hiši toliko časa, dokler traja gostija na nevestinem domu. Ko odideta ženin in nevesta s svati na ženinov dom, se obenem z njimi v sprevedu preseli tja tudi bosman. Na tej poti proti ženinovemu domu pa družica z bosmanom pleše. Seveda če se vozijo v oddaljeno vas, je med svati na vozu tudi družica z bosmanom. Ples z bosmanom pa izvajajo še ob raznih drugih prilikah. Ko gredo n. pr. svatje z godbo klicat starešino in sosede h glavni večerji, vzamejo vedno s seboj tudi bosman. Nosi ga družica (ali darovalka) ter z njim pleše. Družbani pa vriskajo in nosijo zelenke vina. Stare poročne gostije so trajale po več dni in vsak dan zjutraj so godeci in svatje z bosmanom šli budit starešino, ženina ali nevesto, pa tudi druge odlične svate. Ko pa bosman razrežejo, je s tem dano znamenje, da je gostija končana. Bosman razreže nevesta in posamezne kose razdeli odhajajočim svatom, predvsem pa seveda ženinu, staršem in tudi nase ne pozabi. Za figure pa se stepó otroci.

Ravensko-prekmurski bosman je bil v starih časih zmerom redko, dragoceno darilo ter lepa podoba gostüvanjske skupnosti in družabnosti.◀

II.

Gostüvanjsko štruco bosman pozna v prvi vrsti slovenski kmet, ki prebiva v vzhodnem delu Spodnje štajerske. Vendar moramo k temu takoj pripomniti, da je to obča označba in da bosman ni znan vsem prebivalcem vzhodne Sp. štajerske. Če skušamo namreč točno označiti vse tiste predele vzhodne Sp. štajerske, kjer je bosman razširjen, tedaj najdemo, da ta svojstvena slovenska ženitovanjska štruca gospoduje predvsem na gostüvanjih na Spodnjem Dravskem polju niže Ptuja ali na Ptujskem polju, posega nekaj malega v spodnji del Pesniške doline nad Ptujem ter zajema sploh vso »lukarijo«, to je ozemlje med Ptujem in Ormožem, pa še dalje ves ormoški in središki okraj. To bi bilo prvo glavno območje bosmana na vzhodnem štajerskem. Od Ormoža pa dospemo preko Slovenskih goric do drugega glavnega bosmanovega ozemlja, na Mursko polje, s središčema Ljutomer in Veržej. Nadaljnje bosmanovo

ozemlje se razteza na eni strani od Veržeja ob Muri proti Gor. Radgoni, na drugi strani pa prehaja od Murskega polja v Ščavniško polje ter v dolino reke Ščavnice navzgor. Kakor vidimo, tvorijo vsa ta poglavitna in osrednja območja bosmana sami poljanski in dolinski predeli vzhodne Sp. Štajerske.

S tem pa še nismo do kraja označili bosmanovega ozemlja na vzh. Štajerskem. Kako je z bosmanom v Slov. goricah? Kar se njih tiče, res ne moremo točno potegniti meje, do kod vse sega gostüvanjski bosman, in treba bi jih bilo v tem pogledu podrobno raziskati, toda splošno lahko rečemo, da običaj bosmana izvajajo tisti predeli Slovenskih goric, ki so v živih stikih s poljanskim in dolinskim svetom ali pa vsaj z njim v posredni zvezi. Tako prevladuje bosman v Slov. goricah med Muro in Ščavnico, poznajo ga goričanci nad Murskim in Ptujskim poljem ter nad Ormožem in Središčem. Po starem ustnem izročilu so na priliko pri Sv. Lovrencu v Slov. goricah nad Ptujskim poljem bosman nosili k poroki in z njim pred cerkvijo celó plesali.²¹ Čim globlje pa gremo v Slovenske gorice, tem redkejši postaja bosman. Na gostüvanjih pri Sv. Antonu v Slov. goricah se res pojavi včasih kak okrašen bosman²², kar pa še ne pomeni v tem goriškem kraju rednega in predpisanega običaja. Osrednjim Slovenskim goricam z glavnimi kraji Sv. Trojica, Sv. Lenart, Sv. Rupert ter zlasti njih delu zahodno od Drvanjskega potoka, to je pravemu goričanskemu svetu (Goričko), pa je bosman domala ali docela tuj. Ignac Koprivec v svojih narodopisnih črticah²³ iz Slovenskih goric, na priliko v črtici »Gostüvanje«²⁴, bosmana sploh ne omeni, pa tudi nobenega drugega ženitovanjskega kruha ne. Jasno je, da Goričani in Dolanci v Slov. goricah niso brez poročnih kruhov, štruc ali posebnih kolačev in potic, vendar je pri njih značilno, da so ti gostüvanjski kruhi, štruce ali potice le boljša jed med drugimi jedmi, da jih pa ne spremljajo nobena posebna imena, običaji, in da jim tudi ne pripisujejo nikakršnega večjega obrednega pomena, zlasti ne takega kakor poljanci na Dravskem, Ščavniškem ter Murskem polju svojemu bosmanu. To se nam ne sme zdeti čudno, če pomislimo na dejstvo, da so Slovenske gorice pretežno vinoroden, gričast svet, ki je povrh tega naseljen z revnimi viničarji ter z malimi in srednjimi kmeti, tako imenovanimi »želarji«. Nasprotno pa so poljanci in deloma dolinci večinoma veliki premožni kmetje, ki se ponašajo z bogatimi, obširnimi žitnimi polji. In kaj naj bo nujna, naravna posledica teh bogatih žitnih polj na vzhodnem štajerskem in v Prekmurju, njih prelestna krona, če ne ravno velika, okrašena pšenična pogača, gostüvanjska štruca po imenu bosman?

²¹ Povedal prof. dr. Anton Slodnjak, doma iz Sv. Lovrenca v Slov. goricah.

²² Povedal prof. Janko Jurančič, doma od Sv. Antona v Slov. goricah.

²³ Ignac Koprivec, Kmetje včeraj in danes, 1939.

²⁴ Koprivec, Kmetje, str. 48—65.

Za Slovenskimi goricami se moramo dotakniti še drugih nasprotnih goric onkraj Drave, Haloze. Haloze ne poznajo bosmana, ampak samo »štruco«. Razni haloški ženitovanjski običaji pa določno kažejo, da je bosman s svojim obredjem s sosednega Dravskega polja vplival na običaje, ki se pletó okrog štruca na haloških gostijah. Zlasti velja to za tiste kraje, ki leže pod Halozami v neposredni bližini Drave in Dravskega polja. Tako n. pr. pri Sv. Vidu pod Halozami »pleše na gostiji potašnjica s štruco na glavi, za njo pa plešejo vse druge ledične ter ima vsaka prav takó štruco na glavi. Štruco, ki jo nosi potašnjica, kršavljejo: gnojvoženec, zoranec, nazadnje pojedenec«. ²⁵ — V Cerkljanah pa »na koncu gostije žegnajo štruco«. Nevesta jo drži v rokah. En muzikant je za duhovna, drugi za mežnarja. Muzikant mora štruco zagrabití in dobiti en kos. Potem je krščena. Če pa nič ne dobi, potem ni krščena«. ²⁶

Podoba je, da je zapustil vzhodnoštajerski bosman svojo sled tudi v zapadni Štajerski, na Zgor. Dravskem polju, v slovenjebistriški okolici ter na Pohorju. Medtem ko na južnem Štajerskem, okrog Celja ali Laškega, poznajo »pogačo«, imajo bistriški okoličani in deloma Pohorci »štruco«. Od bosmana so torej prevzeli negovo podolgasto, pleteno obliko in s tem njegovo splošno, postransko ime »štruca«, ne pa njegovega glavnega naziva »bosman« ter običaje, ki so z njim v tesni zvezi. Zelo značilno in zanimivo pa je, da je na gostijah na vzhodnem in južnem Pohorju štruca znana le pod imenom »štruc«. Štruc je kot bosman moškega spola. Dalje je pohorski štruc iz najboljše pšenične moke, mleka in jajc, njegovo testo razrežejo na podolgovate proge, ki jih zvaljajo, da so okrogle, in iz njih spletó podolgovat kruh. Če je ta kruh prenizek, položijo na prvo spleteno plast še eno vrhnjo plast takó, da je štruc lepo visok. Za podlago štrucu vrežejo Pohorci smrekovo ali hojkino desko, na vrhu pa ga okrasé s cveticami iz raznobarnega papirja. Navadno so na njem trije cvetlični šopki: največji v sredini, ostala dva pa na obeh krajih. S štrucom pa tudi plešejo. Ko je gostije konec, ali pa, da domači hočejo gostom naznaniti njen konec, tedaj prineseta svatovski drug in družica na rokah po en štruc, prvega od krstnih bočrov, nato od birmskih, ter plešeta z njim kratko polko ali valček; nato ga postavita na mizo pred one, ki so ga podarili. Tako znosijo vse štruca s plesom pred darovalce. ²⁷ — Na vsak način je pohorski »štruc« v primerjalnem pogledu važen in poučen za bosman in kadar bomo pisali razpravo o vseh naših ženitovanjskih kruhkih, ga ne bomo smeli tako obravnavati, da mu ne bi odmerili med njimi posebnega mesta. Danes naj na kratko ugotovimo zgolj to, da pohorski štruc ni toliko daljni odmev nemškega »Strutz-a«, kolikor vzhodnoštajerskega bosmana.

²⁵ Dr. F. Kotniku povedal Ivan Ivančič, Dravinjski vrh v Halozah.

²⁶ Dr. F. Kotniku povedal Janez Petrovič, Cerkljane 25.

²⁷ Povedal Jože Tomažič, rojen in pozneje tudi šolski upravitelj na Tinju (Pohorje).

Iz vzhodne Štajerske pa prehajamo preko Mure v Prekmurje ali v Slovensko krajino kot na drugo in zadnje razsežnejše ozemlje bosmana na Slovenskem. Iz Prekmurja nam doslej še ni doteklo toliko gradiva, da bi si na podlagi njega mogli ustvariti točno in pregledno zemljepisno sliko o bosmanu v tej naši deželi. Skromno gradivo, ki smo ga navedli v prvem poglavju, je sicer za naša razmotrivanja zelo dragoceno, poučno in odločilno, vendar pogrešamo med drugim zlasti podrobnejših narodopisnih poročil z Goriškega in z vzhodnega Dolenskega (Dol. Lendava). Navzlic temu pa lahko splošno ugotovimo, da bosman bolj ali manj poznajo vsi trije predeli Prekmurja: Ravensko, Dolensko ali Dólinško ter Goričko. Z Ravenskega (ozemlje med Cankovo in Soboto) poročila imenujejo vas Rankovce v tišinski fari in ravenski del okolice Sobote, z Dolenskega (južnovzhodni del od Sobote do Dol. Lendave) pa preostali dolenski del okolice Sobote ter kraje: Lipovci, Beltinci, Bogojina, Bistrica, medtem ko Goričko (severni gričasti svet Prekmurja) omenjajo le splošno, ne da bi navedla posamezne kraje.

Iz objavljenih poročil sledi, da bosman prevladuje predvsem pri Ravencih in Dolencih, kar nam je pač razumljivo. Že Csaplovics je l. 1829. zapisal, da živi ravninski prekmurski kmet ob lepšem kruhu kot goričanski.²⁸ Hkrati pa je iz teh poročil dobro razvidno, da bosman s prekmurskih gostüvanj dandanes že počasi izginja in da na njegovo mesto stopa »pletenik«. Kakor je štajerska štruca bled odsev bosmana, tako je prekmurski pletenik njegova ostalina. Kaj verjetno je, da je povsod tam, kjer je zdaj pletenik, bil prvotno bosman. Ko je moderni čas pričel razkrajati stare ženitovanjske običaje, je tudi naziv bosman pričel zveneti kot čudna, odvečna beseda. Zatorej so ga pričeli opuščati in prevzemati drugo splošno ime, ime, ki dobro, pekovsko točno označuje take vrste kruh, ki je spleten ves ali deloma iz kit, to je pleteni kruh, pletena pogača ali kratko: pletenik. In bosman je prav za prav okrašen pletenik. Njegovo postransko, splošno in strokovno ime je zamenjalo njegov prvotni starejši naziv. Takšna je ponekod v Prekmurju usoda bosmana in njegovega imena, a vendar nikakor ne tako žalostna kakor na tistih ravenskih gostüvanjih, na katerih se je začela namesto njega šopiriti meščanska »torta«. Usoda bosmana v Prekmurju je v bistvu tudi usoda prekmurskega nemešnjaka, sezonskega delavca in kmeta, ki se oddaljujeta od svoje rodne zemlje in njenega izročila.

III.

Ako dobro pregledamo vsa poročila, ki smo jih v prvem poglavju objavili o štajerskem in prekmurskem bosmanu, tedaj povzemamo iz njih troje poglavitnih obredov:

²⁸ Johann v. Csaplovics, Croaten und Wenden in Ungarn, Pressburg 1829, str. 70.

1. Štajerski staroverženjski obred: nevesti, preden gre spat, položijo ob petju posebne prigodne pesmi v krilo bosman. Bosman pozneje razrežejo in razdele med goste.

2. Splošni vzhodnoštajerski poljedelski obred: bosman krstijo na ta način, da najpoprej opravijo oziroma popravijo vsa tista poljska, mlinarska, pekovska in druga dela, iz katerih izhaja kruh bosman (podobi njih izvršitve sta vseskozi ples in gostüvanjska pesem), nato pa mu dajo ime in priimek: Načetek Pojedek, kar pomeni, da ga načnejo (razrežejo) in pojedó.

3. Prekmurski obred: bosman krstijo tako, da na poseben šaljiv način posnemajo pravi krst otroka. Bosman razrežejo in razdele.

Imamo torej dva štajerska in en prekmurski obred. Izvzemši staroverženjski obred je v okviru splošnega štajerskega in prekmurskega obreda večje ali manjše število inčič.

Štajerski staroverženjski obred je ohranjen zgolj v poročilu Davorina Trstenjaka v Novicah iz l. 1858. Ne pred njim, ne za njim ni tega obreda nihče opisal. To pa nas ne preseneča toliko, kolikor dejstvo, da je Karba za Trstenjakom l. 1882. prikazal iz ljutomerske okolice, ki ni prav daleč od Veržeja, popolnoma drugačen obred in da se ta obred v nadaljnjih poročilih, preteklih in današnjih, stalno ponavlja. Tudi Verženjci sami izvajajo danes okrog bosmana le ta drugi, poljedelski obred, izvajali so ga v preteklih desetletjih ter o kakem starem obredu, ko so položili bosman nevesti v krilo, prav nič ne vedo. Ali naj potemtakem pričnemo dvomiti v resničnost staroverženjskega obreda? Ali naj ta obred predstavlja samo neko izmišljeno podrobnost v Trstenjakovi šaljivi povesti, napisani po narodni pravljici? Če vrhu tega pomislimo, kdo je bil Davorin Trstenjak in kako krhko, nezanesljivo je bilo velikokrat njegovo narodopisno delo, lahko to dejstvo odločilno vpliva na naš odgovor na gornja vprašanja. Vendar je treba, preden izrečemo dokončno sodbo o Trstenjakovem poročilu in staroverženjskem obredu, upoštevati še druge momente in dejstva.

Davorin Trstenjak (1817—1890), znan predvsem po zmotnih nazorih v svojih mitoloških in jezikoslovnih razpravah, si je med drugim tudi prizadeval, da bi ustvaril prvo slovensko šaljivo povest ali humoresko. V Novicah (1858) je pričel pod psevdonimom Vicko Dragan objavljati humoristično-satirične črtice, ki jih je potem nadaljeval tudi v raznih drugih slovenskih časopisih (Glasnik, Letopis M. S. itd.). Snov za »slovenske humoreske«, kakor je sam nazival svoje črtice, pa je jemal iz ljudskega življenja v Verbovcu, ki je izmišljeno ime za trg Verzej ob Muri²⁹, ali kakor sam zopet pravi, napisal jih je »po narodnih pravljicah«. Trstenjak je namreč v letih 1845/46 služboval kot kaplan v Ljutomeru³⁰ in takrat se je seznanil

²⁹ Andrej Fekonja, Davorin Trstenjak, 1887.

³⁰ Fekonja, Trstenjak.

z Verženjci in s smešnimi zgodbami, ki so po Murskem polju krožile o njih. Kaj značilno za njegovo zmedeno in zmotno mitološko gledanje pa je, da je imel te smešne zgodbe ali anekdote o Veržejcih za narodne pravljice, a ne samo anekdote, temveč sploh vse, kar je narod pravil ali pripovedoval. Trstenjak je sicer pravilno izvajal pravljico iz glagola »praviti«, toda pojmoval jo je mnogo preširoko. Tako je v svojih humoreskah imel za pravljice tudi ljudske gostüvanjske običaje Verženjcev, ker so mu jih ljudje bržkone pravili oz. pripovedovali. Da pa se je pri tem nerodno in površno zgledoval po pravi pravljici, priča tale značilni konec njegove humoreske »Gostovanje v Verbovcu«:³¹ »Jaz pa sklenem svojo povedko s besedami slov. pripovedovavcev: Bil sem tudi jaz poleg, smo dobro jedli in pili — ali meni je samo po bradi kapalo — v želodcu pa ni nič ostalo. Z Bogom dragi moji!« — Kaj naj po tem koncu mimo drugega sodimo: Ali se je Trstenjak udeležil gostovanja v Verbovcu ali ne?

Za nas pa trenutno niso važna vprašanja, ali se je Trstenjak gostovanja v Verbovcu (Veržeju) udeležil in ga potem v svoji črtici opisal (kot kaplana v Ljutomeru so ga verjetno vabili na gostovanja), ali pa mu je o njem kdo pripovedoval, ter dalje, kaj vse je zanj veljalo za pravljico oz. za humoresko, nas predvsem zanima, ali so običaji v črtici »Gostovanje v Verbovcu«, med njimi zlasti obred bosmana, povzeti iz resničnega ljudskega življenja v Veržeju, ali so vsi podatki o opisanih običajih res točni in zanesljivi, ter končno, ali ni morda Trstenjak kaj po svoje prekrojil, kar bi bilo glede na značaj njegove proze, v kateri je običaje opisal, povsem razumljivo. Na ta vprašanja moremo v prvi vrsti odgovoriti, da je Trstenjak med svoje humoreske oz. anekdote, ki so si jih Muropoljci izmislili o Verženjcih, res uvrstil med drugim tudi ženitovanjske običaje iz Veržeja, ker je o njih menil, da so zreli za humoresko zaradi njih šaljive, radostno-svečane vsebine, da pa so se ti običaji v nasprotju z izmišljenimi anekdotami dejansko vršili, da jih je torej pisatelj vzel iz resničnega ljudskega življenja in da niso njegov ali ljudski izmislek. Gostüvanjske običaje v Trstenjakovi humoreski namreč lahko kritično pregledamo in jih primerjamo z mnogimi drugimi opisi štajerskih gostüvanj. Tako najdemo, da nastopajo v črtici same znane gostüvanjske osebe: zovčín, plešoči banderaš, starešina, kuharice, dalje pogača bosman, ki se njen opis sklada s kasnejšimi opisi, ter razni drugi znani prleški običaji. In naposled, priznajmo, Trstenjakova humoristična črtica prikazuje obred bosmana, ta prikaz pa je edini v slovenskem ženitovanjskem narodopisju. Glaser je v svoji »Zgodovini slovenskega slovstva« k Trstenjakovim humoreskam pravilno pripomnil, da »tukaj ni vse zanesljivo, ker je (Trstenjak) marsikaj navajal, česar se je iz mladih let le nekako temno spominjal«³², vendar trdimo: obred bosmana v njegovi gostüvanjski črtici je tako kratko, a jedrnato, stvarno in jasno prikazan, je vrhu

³¹ Novice 1858, str. 141/2.

³² Dr. K. Glaser, Zgodovina slovenskega slovstva, 1896, str. 138.

tega tako obtežen z globokim ljudskim smislom (prim. pesem), da je popolnoma izključeno, da bi ga opisal slabo po spominu, da bi ga predstavil prekrojenega ali da bi mu kaj dodal, kaj šele, da bi si ga izmislil. Za kaj takega je bilo pač v Trstenjaku na srečo premalo ali nič leposlovca in dobro znamo v njegovi črtici razločiti stvarni in smiselni običaj od njegovega lastnega, praznega pa nerodno šalji-vega gostobesedja. V bosmanovem obredu pa še posebej čutimo živo nepotvorjeno stvarnost ljudskega izročila. K vsemu temu pa naj pristavimo še eno važno dejstvo: bosman, ki ga v podobi deteta položijo nevesti v krilo, je določno podoben ženitovanjskemu otroku nakolenčiču³³, kar pomeni, da ta staroverženjski obred z bosmanom le ni tako osamljen v svetu slovenskih ženitovanjskih običajev, kot smo sprva mislili.

S takimi vprašanji se nam seveda pri naslednjih dveh obredih, pri splošnem vzhodnoštajerskem poljedelskem in prekmurskem obredu, ni treba baviti; bila so nujna, da smo jih razčistili le pri staroverženjskem obredu. Ob splošnem štajerskem obredu pa se pojavljajo razna druga vprašanja, v prvi vrsti vprašanja, ki se tičejo prvobitnosti in nastanka obeh štajerskih obredov. Ali je bil staroverženjski obred svoječasno omejen zgolj na Veržej in na njegovo bližnjo okolico? Ali naj bi bil potemtakem poljedelski obred okrog bosmana že v prvi polovici 19. stoletja splošno razširjen po vzhodnem štajerskem? Ali pa je ta splošni poljedelski obred šele kasneje nastal (n. pr. v drugi polovici 19. stoletja) ter izpodrinil prvotno staroverženjsko obredje, ki pa v tem primeru ni bilo omejeno samo na Veržej, temveč tudi na druge štajerske in prekmurske kraje. Končno: ali pa sta morda oba obreda obstojala istočasno? Tedaj bi bil verženjski obred druga faza nekega celotnega obreda. Toda če hočemo na vsa ta vprašanja vsaj približno odgovoriti, moramo poprej priti na jasno s poglobitnim, tako rekoč osnovnim vprašanjem: kaj je prav za prav bosman, kaj ta ženitovanjski kruh predstavlja in pomeni, ter končno, katera dejanja so najznačilnejša za bosmanovo obredje in katera tvorijo njegovo praosnovno, njegovo osrednje bistvo?

IV.

V svetu proučevanja človeških kultur, narodov, ljudstev ter njih jezikov, verovanj, običajev, naselbin, noš in raznega orodja, so zmerom odločilne in poglobitne važnosti splošne, skupne lastnosti ali vsaj podobni znaki, ker ti vodijo k izvorom posameznih stvari na zemlji. Približati se bistvu bosmana in osnovni podobi njegovega obredja se torej pravi, prezreti vse ono, kar tri glavne obrede bosmana med seboj razdružuje, ter poiskati tista obredna dejanja in momente, ki so vsem trem obredom skupni ali ki so si vsaj med seboj soročni ali podobni.

³³ B. Orel, Nakolenčič, Etnolog XIV., str. 75—82.

Ob podrobnem pregledu poročil o štajersko-prekmurskem bosmanu najdemo, da so naslednje predstave, momenti, dejanja pri vseh treh poglavitnih štajersko-prekmurskih obredih bosmana več ali manj skupna, enaka ali med seboj podobna:

Staroverženjski obred.

- A) 1. Bosman je pogača v podobi deteta.
 B) 1. Bosman položijo nevesti v krilo. Pri tem ženske med drugim pojo:
- Darujemo ti bosman
 Zakona izgled, —
 Da bi ti dobila
 Ljubeznih detet!
- C) 1. Bosman se razreže in med goste razdeli.

Splošni vzhodnoštajerski poljedelski obred.

- A) 1. Bosman je »štruca«, ki po tej obliki pomeni potomce (Mursko polje).
 2. Bosman prinese gospodinja na rokah kakor malo dete (Mursko polje).
 3. Bosman je dete (Dravsko polje niže Ptuja).
 4. Bosman pomeni otroka (Sagojiči, Sv. Jurij ob Ščavnici).
 B) 1. Pravijo, da bosman »nakršujejo«, ko opravljajo razna poljska dela (Dravsko polje).
 2. Štruco »kršavljajo« (Haloze).
 3. Bosmane bi radi peljali h krstu (Dravsko polje).
 4. Z bosmani plešejo, da bo veliko naraščaja pri hiši (Sagojiči).
 C) 1. Bosmane krstijo na ime in priimek: Načetek Pojedek (ali samo Pojedež), kar se pravi: bosmane načno in jih pojedjo (vsa vzhodna Štajerska).
 2. Nevesta vsaki gospodnji »pol jenega bosmana« odreže (Mursko polje).
 3. Bosmane pojedjo, ženin in nevesta sta odslej neločljivo združena (ormoški okraj).
 4. Bosmane razrežejo, ene polovice ostanejo doma, druge polovice pa razrežejo v manjše kose in jih razdele med svate.
 5. Bosmane razreže nevesta in posamezne kose razdeli sva-
 tom (Ljutomer).

Prekmurski obred.

- A) 1. Bosman je »pletenik« (prekmursko ime za pleteno štruco).
 2. Bosman se imenuje tudi »fòtiv«, t. j. nezakonski otrok (Gor. Lendava).
 3. Bosman je dete (Lipovci, okolica Sobote).

4. Zavitki, iz katerih je spleten bosman, pomenijo bodoče otroke v zakonu (Bogojina).

B) 1. Bosman krstijo takole: družban in svatbica ga držita, belo oblečeni vprašuje, svatbica pa mu odgovarja: Čigavo je to dete? Si baba nora? Nato poškropi, kdo drug pa ga udari z metlo po hrbtu.

C) 1. Nad bosmanom čitajo evangelij velikonočnega ponedeljka, t. j. evangelij sv. Luke 24. pogl., 13—35, ki govori o tem, kako se je Jezus prikazal učencema na poti v Emavs. Važen in pomemben je za bosman stavek, ki govori o lomljenju kruha.

2. Starešina razdeli bosman tako, da vsak svat dobi nekaj.

3. Bosman razreže nevesta in posamezne kose razdeli odhajajočim svatom, ženinu, staršem in tudi nase ne pozabi (Rankovci).

Vse te predstave in dejanja pa lahko na kratko zgostimo v sledeča dejstva, ki so bistvena in značilna za bosman in njegovo obredje:

I. Bosman je ženitovanjska štruca kruha, ki pomeni otroka.

II. Bosman-otroka položijo nevesti v krilo.

Osrednji obredni dejanji:

III. Bosman-otroka na različne načine krstijo.

Zaključno obredno dejanje:

IV. Naposled pa je ime bosmanu-otroku le: Načetek, za tem Pojedež. Bosmane razrežejo, razdele in pojedjo.

V.

Najprej nam je treba pojasniti poglobitno dejstvo bosmanovega obredja: bosman je štruca kruha, ki pomeni otroka, nato pa prvo obredno dejanje: bosman-otroka položijo nevesti v krilo.

Silno obsežno, mnogovrstno pa tudi zelo zamotano je v narod-slovju poglavje tistih človeških podob (likov), ki se po obrednem dejanju in smislu z nakolenčičem skladajo ali so mu podobni, ki pa se z njim razhajajo prav po tem, ker niso živa človeška bitja kakor nakolenčič, ampak mrtvi predmeti. To je poglavje punček, čeč ali lutk, poglavje namestnikov živega otroka, ki z njimi čarajo rodovitnost. V razpravi o nakolenčiču smo z otoka Sumatre spoznali leseno podobo otroka³⁴, ki jo žena, ki je brez otrok, drži v naročju v veri, da ji bo ta podoba izpolnila njeno željo. V antiki je devica na dan svoje poroke žrtvovala boginji zakona posebne punčke.³⁵ V ženskem samostanu v Smolensku pa je punčka odvrnila nerodovitnost.³⁶ Tudi

³⁴ Etnolog XIV., str. 87, J. G. Frazer, Der goldene Zweig, 1928, str. 20.

³⁵ Karl Gröber, Kinderspielzeug aus alter Zeit, Berlin 1928, str. 9.

³⁶ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Bd. VII., str. 396.

današnji ženitovanjski običaji evropskih narodov poznajo posebne dojenčke v povojih ter razne punčke iz cunj, iz slame ali iz testa. Če so iz testa, okrase z njimi često ženitovanjsko pogačo, sicer pa jih na različne načine pokažejo ali dostavijo nevesti: ali obesijo punčko s štorokljo na strop, ali jo prinese poštar v posebni škatlji ali pa jo nevesti podtaknejo v posteljo. Na račun teh dojenčkov in punčk pada na ženitovanju mnogo šal in dovtipov.

Zakaj je človek posegel po punčkah kot namestnikih živega otroka, na to vprašanje nam je danes težko izčrpno odgovoriti, kajti vse preveč bi se oddaljili od našega predmeta. Nedvomno ima punčka ali lutka pri primitivnih naravnih ljudstvih svoj izvor v njih magično-religioznem nazoru. Zaradi tega pa je njeno mesto večinoma drugod, ne pa na ženitovanju, kajti vedeti moramo, da ona predstavlja predvsem malika, demona, boga.³⁷ Če pomislimo na stare Indijce, ki punčk na svojih ženitovanjih niso poznali, ampak so se nasprotno posluževali živega otroka, da so z njim čarali nevestino rodovitnost v zakonu, potem bomo o tem njihovem obredu dejali, da je vsekakor pristnejši in po smislu jasnejši in določnejši od običajš s punčko. To velja prav tako za slovansko obredje nakolenčiča. Dopuščamo različna izhodišča običaja s punčko, a eno je gotovo in zanesljivo: ko je svečano, vseskozi resnobno čarodejno obredje nakolenčiča, živega ženitovanjskega otroka, pričelo razpadati in sčasoma dokončno izginilo in ko se je hkrati s tem začelo gledati na nevestino rodovitnost v zakonu kot na neko veselo, šaljivo ali dražljivo zadevo, tedaj so se na mnogih evropskih ženitovanjih pojavile punčke in dojenčki. V primeri z živim čarodejnim nakolenčičem predstavljajo te današnje evropske punčke brez dvoma nekaj drugotnega in dekadentnega, saj na priliko s slovenskih svatb vemo, da so v veliki meri zabavna svatovska šala ali burkast godčevski domislek. Ženitovanjsko punčko poznajo n. pr. Čehi, Nemci, Švicarji i. dr., toda pri preprostih balkanskih narodih jo bomo zaman iskali.

Te naše ugotovitve pa se seveda ne nanašajo na vse ženitovanjske punčke, med njimi zlasti ne na take krušne podobnjake, kot je velika ženitovanjska štruca bosman, ki so jo po Trstenjakovem poročilu spekli v podobi deteta. Vprašanje je, kako nam je razumeti to Trstenjakovo označbo. Verjetno bosman v staroverženjskem obredu ni imel stvarne podobe deteta, ampak je bil slično kot danes samo podolgovata pletena štruca, ki je kot taka veljala za podobo otroka. Štruca kruha je namreč res v obrisih podobna otroku v povojih, zaradi česar jo ljudje že od nekdanj kaj radi istovetijo s samim otrokom ali obratno otroka z njo. Saj mnogokrat slišimo, kako pravijo na kmetih v razgovoru dojenčku v plenica: »Ná, vzemi to štruco!« — Bosman kot podoba deteta je torej, ako površno gledamo, nastal na podlagi istovetbe štruca kruha z otrokom. Potem pa je še en

³⁷ HDA, Bd. VII., str. 388.

drug izvor bosmana-deteta, ta pa tiči globoko v kruhu samem, ali boljše, v pomenu ženitovanjskega kruha in njegove tesne, globoko segajoče povezanosti z otrokom.

Številni ženitovanjski običaji pri raznih narodih jasno kažejo, da ženitovanjski kruh ni samo znamenje svete zveze med ženinom in nevesto, ampak tudi ena izmed glavnih čarodejnih podob vse-zajemajoče plodonsnosti. Okrašena ženitovanjska pogača upodablja s svojo zunanjo obliko vso bodočo družinsko srečo in hišno blagostanje. Čaroven pomen pa pripisujejo na ženitovanjih tudi običajnemu hlebu kruha, odrezanemu kosu kruha, reznju, raznim kolačem itd. V Ziljski dolini ženinova mati ne pozdravi neveste z otrokom, pač pa med drugim s hlebom kruha.³⁸ Marsikje v Rusiji pa dajo nevesti v naročje dva kruha.³⁹ Dalje v Ukrajini sprejme ženinova mati poročni par z dvema kolačema v roki. Oba kolača položi nevesti na glavo in nato pokrije par s platnom.⁴⁰ Tudi v Beli Rusiji pričaka ženinova mati nevesto s kruhom.⁴¹ V vseh teh običajih nastopa kruh brez otroka, pa navzlic temu bolj ali manj meri na rodovitnost.

Po teh običajih pa naletimo na ženitovanjske prizore, kjer se kruhu pridruži živ otrok. S skupnim nastopom kruha in otroka je ženitovanjska misel na bodočo nevestino rodovitnost še bolj okrepljena. Tu se moramo v prvi vrsti spomniti kraškega pokolenčiča, ki mu nevesta daruje med drugim tudi hleb belega kruha.⁴² Belokrajinskemu nakolenčiču pa nevesta natakne na roke mali kolaček, nakolenčaj imenovan.⁴³ V nekaterih pokrajinah na Poljskem sprejmejo nevestini starši poročni par s kruhom in majhnim otrokom.⁴⁴

To pomenljivo druženje kruha z otrokom prehaja v tesno medsebojno povezanost, ki pa se kaže samo na kruhu. Pri tem mislimo na velike slavnostne ženitovanjske pogače in štruce, ki so okrašene s testenimi punčkami. Beli Rusi na priliko pekó ženitovanjski »korovaj«, na katerem so majhne deklice in dečki iz testa.⁴⁵ Prav tako poznajo Čehi velik kolač, na katerem figura iz testa predstavlja majhnega otroka.⁴⁶

Naposled pa se tudi kruh sam povsem neodvisno od majhnih ukrasnih testenih figur preobrazi v podobo deteta oz. punčke. Čehi imajo poseben kolač »calta« (Zelte), ki je neke vrste punčka podolgovate oblike, podobne storžu.⁴⁷ Enako tudi Poljaki poznajo ženitovanjski kolač v podobi punčke.

³⁸ F. Marolt, Tri obredja iz Zilje, Ljubljana 1935, str. 33.

³⁹ Dr. J. Piprek, Slawische Brautwerbungs- u. Hochzeitsgebräuche, 1914, str. 33.

⁴⁰ Piprek, str. 44.

⁴¹ Piprek, str. 65.

⁴² Novice, 1856, str. 27.

⁴³ Slovan, 1914, str. 232.

⁴⁴ Piprek, str. 82.

⁴⁵ Piprek, str. 59.

⁴⁶ Piprek, str. 91.

⁴⁷ Piprek, str. 95.

V ozki neposredni zvezi z otrokom pa so razni predmeti, ki veljajo za namestnike kruha, med njimi zlasti dva: sito in nečké. S sitom se preseje moka, v nečkah pa se mesi testo za kruh in, kar je zelo važno, kopljejo in zibljejo dojenčki. Tako n. pr. v slovaških ženitovanjskih običajih sede nevesta na nečke, da bi bila rodovitna v zakonu.⁴⁸ Mnogovrstni pa so običaji s sitom. Med njimi naj omevimo zgolj ženitovanjski običaj iz Bosne, kjer prožijo nevesti na kobju moškega otroka in sito.⁴⁹

Toda sezimo še globlje, osvetlimo končno še vire kruha kot najvernejše in najpristnejše glasnike nevestine rodovitnosti: žito, žitno klasje, žitno zrnje. Kajti v ženitovanjskih običajih bomo našli, da sito, ki ga podajo hkrati z otrokom nevesti, ni prazno, ampak napolnjeno z različnimi žiti. Dalje krasi nevestino glavo često venec iz žitnih klasov. Žene pa ponekod obsipavajo novoporočenca z žitnimi zrni ter pri tem verujejo: kolikor zrn se prime nevestine obleke, toliko otrok bo imela nevesta v zakonu.⁵⁰ — Vsi ti običaji in verovanja nam dovolj jasno pričajo, kako je žitno zrno po preprostem ljudskem pojmovanju čarodejno istovetno s telesnim plodom.⁵¹ Ako se zdaj ob viru kruha spomnimo bosmana in njegovega pomena, moramo o tej prastari ljudski predstavi o čarodejni zvezi med žitnim zrnem in telesnim plodom na kratko ugotoviti, da je prav ona daljni počtetnik takega čarodejnega ženitovanjskega kruha, kot je štajersko - prekmurski bosman v podobi štruce - otroka.

Po vsem tem bosman resnično predstavlja spojitev obeh svatbeno-obrednih predmetov, otroka in kruha, v posebno okrašeno ženitovanjsko štruco, predstavljajočo otroka. Otrok in kruh sta v bosmanu tako tajno, nerazdružno med seboj povezana kakor žitno zrno in telesni plod, ali, če je dovoljena nadaljnja primerja, kakor dojenček in testo v nečkah.

Na podlagi te tako utrjene ljudske predstave o kruhu-otroku je stari Verženjec kaj lahko zamenjal živega ženitovanjskega otroka - nakolenčiča z ženitovanjskim kruhom bosmanom v podobi deteta. Kakor Belokrajinec posadi nakolenčiča nevesti na kolena, podobno je stari Verženjec položil bosman-deteta nevesti v krilo ter s tem izrazil željo po potomcih, ali kakor pravi pesem, ki so jo tedaj peli:

D a b i t i d o b i l a
l j u b e z n i h d e t e t !

⁴⁸ Piprek, str. 107.

⁴⁹ Piprek, str. 130.

⁵⁰ W. Mannhardt, *Mythologische Forschungen*, 1884, str. 360.

E. Samter, *Die Religion der Griechen*, 1914, str. 25.

⁵¹ S tem se ujema ljudska vera iz Slovenskih goric na štajerskem, ki predpisuje, kako se ubrani ženska otrok: »Ko pride od poroke, se mora skriti v kuhinjo in vreči skrivoma na ogenj pest pšeničnega zrnja, da zgori. S tem sežge svojo rodnost. (Ign. Koprivec, *Kmetje včeraj in danes*, str. 156.)

Iz razprave o nakolenčiču⁵² pa vemo, da posaditev otroka nevesti na kolena ali v krilo v svojem globljem smislu ni nič drugega nego čaranje rojstva bodočega nevestinega otroka.

Bosman v staroverženjskem obredju pa se porazširja v podobo obče kmetove sreče in rodovitnosti. Pesem sama pravi: bosman je zakona izgled, to se pravi, podoba zakona. Na bosmanu samem je videti celo gospodarstvo, petelinčke, kravičke itd. In ko polože bosman-otroka nevesti v krilo, žele: da bi novoporočenca pila v zakonu sam sladki med, da bi bila srečna, da bi bile polne njune parme in klet. Prav v tem, da staroverženjski bosman-otrok predstavlja tudi podobo kmetove obče blaginje, pa se razlikuje od ženitovanjskega nakolenčiča, ki v glavnem ostaja v mejah svojega osrednjega pomena.

VI.

Tega poglavja o bosmanu-otroku pa nikakor še ni kraj. Iz sveta ženitovanjskih običajev moramo prestopiti v območje drugih običajev in obredov, ker je vendar potrebno, da osvetlimo bosman še z druge strani, kajti le na ta način nam bodo on, z njim pa njegova osrednja obredna dejanja dokončno pojasnjena.

Po ženitovanju bosman ne mine in še dalje ostane verni spremljevalec otroka in njegov čarodejni dvojnik. S tem hočemo reči, da se ponovno pojavi prav v času, ko je svojo poročno nalogo uspešno izpolnil. Torej se pojavi ne kot dvojnik otroka, ki ga šele čarajo in si ga želijo, temveč kot spremljevalec otroka, ki je na pol ali že ves živa stvarnost. Bosman je ponekod v Prlekiji že tako prešel v pojmovanje otroka, da se zdi, ko da prestopa svoje čarovne imaginarne svetove in postaja otrok sam, ki ga je žena zanosila ali porodila. O tem nas prepričuje tale zanimiva podrobnost iz prleškega življenja: Ko ščavničarji osumijo poročeno ženo (pa tudi neporočeno deklo), da je noseča, tedaj jo takole podražijo: »No, Micika, a bo bosman?«⁵³ S tem prav za prav vprašajo: Ali bo otrok? Seveda moramo to dražilno vprašanje še dalje tako razumeti: No, Micika, ali bo zopet prišla štruca bosmana? In kdaj naj bi bosman zopet prišel, kje naj bi se zopet pojavil, kdaj in kje naj bi znova igral svojo čarodejno vlogo, če ne prav o priliki poroda in krsta otroka, v porodnih in krstnih običajih.

In res velja ženitovanjski bosman tudi za krstni kruh, to pa ne toliko pri Štajercih in Prekmurcih kakor pri Slovakih. Na Slovaškem (okraj Turiec in okolica Nitre) je bosman (bosvan, boslan) znan kot ženitovanjski in kot krstni »kolač«. Ta kolač je podolgovate oblike, je trojno pleten ter meri v dolžino večinoma 80 cm.⁵⁴

⁵² Etnolog XIV., str. 74—95.

⁵³ Povedala Katarina Zorman por. Guček.

⁵⁴ Pismena sporočila Matice Slovenske (Turčiansky svätý Martin) ter prof. dr. Isačenka, Bratislava.

Kako Slovaki v svatbenih in krstnih običajih vpeljujejo svoj bosman, žal še ne vemo, a eno je vsekakor gotovo, da je poglavitni kolač na slovaških ženitovanjih »radostnik« (radosnik)⁵⁵, medtem ko ima bosman več veljave kot veliki svečani kolač pri krstu. Kaj značilno je, da so stari Slovaki svoje dni na ženitovanjih takole izrazili svojo željo po potomcih:

*Dag Bože, dag Bože to o rok dožit nám,
aby na radostnjik prišiou zasa bosman!*⁵⁶

S tem, da so Slovaki na ženitovanju prosili Boga, da bi ob letu za radostnikom prišel zopet bosman, so si prav za prav želeli krstnega kolača bosmana, to se pravi — otroka.

Sled za bosmanom kot krstnim kruhom najdemo tudi v vzhodnoštajerskih krstnih običajih, med njimi zlasti na krstnih pojedinah ali gostijah, v tako imenovanih »krstitkah«. Krstitke prirejajo tisti štajerci, ki se še drže starih običajev, navadno v 8 do 14 dneh po krstu, ko je porodnica že ozdravela in šla v cerkev k vpeljevanju, da se očisti. Tedaj že lahko ona sama postreže gostom. Bosman pa prinese na krstitke otrokova botra ter ga daruje materi (Ščavniška dolina).⁵⁷ Štajerski krstni bosmani niso tako veliki kot ženitovanjski, nego malo manjši in seveda so tudi preprosteje okrašeni. Krstne bosmane poznajo le imovitejši kmetijski ljudje na vzhodnem štajerskem, predvsem kmetje, ki se jim ta navada zdi še imenitna in so jim pri srečju stari krstni običaji. Krstni bosmani so na štajerskem brez vsakšnega obreda.

Bosman lahko primerjamo s starim štajerskim »veselim kruhom« (Zdole)⁵⁸, kajti oba se pojavljata na ženitovanju kakor tudi ob krstu: »Kadar k poroki gredo, nese vodilja s seboj veselega kruha, ki ga deli med vse one, ki goste na poti v cerkev in iz cerkve srečujejo. Isto tako deli boter veseli kruh, ko mater z otrokom v cerkev spremlja.« Dalje na Sp. štajerskem (v okolici Celja) »pošlje botra materi ‚pogačo‘, to je dva hleba belega kruha, babica in vsak prejšnjih otrok dobi eno štruco.«⁵⁹ Iz Valvasorja posnemamo, da so tudi stari Gorenjci poznali na svojih krstnih pojedinah velike »po-

⁵⁵ Časopis Muzealne slovenske družbe. XIV., str. 116. — Ant. Václavík, Podunajská dedina v Československu, 1925, str. 254.

⁵⁶ Jan Kollár, Národní Zpiewanky čili pjsně světské Slowáků v Uhrách, W Budjně 1834, I., str. 243 in dalje II., str. 507: *Bosman, boswan, veliký koláč při křestu*. — Fr. St. Kottl, Česko-německý slovník, 1887, str. 1040. *Bosman, boswan, veliký koláč při křtinách, radostník*, Slov. Koll. Zp. II., 507, *Dag Bože, to o rok dožit nám, aby na radostník přišiol zasa bosman*, Ib. I., 243. — Mir. Kálal, Slovenský slovník z literatury aj nářečí, 1924, str. 35.

⁵⁷ Povedala Katarina Zorman por. Guček.

⁵⁸ Pajek, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, 1884, str. 83.

⁵⁹ Pajek, Črtice, str. 208.

gače.⁶⁰ Na Dolenjskem (v Sodražici) pa je še nedavno prinesla botra krstno pogačo, ki je bila velika, po vrhu pletena štruca belega kruha.

Preden iz krstnega bosmana izvajamo zaključke, bo za nas vsekakor poučno, da spoznamo še razne rojstne in krstne kruhe pri drugih narodih, zlasti take, ki so bosmanu podobni, razen tega pa tudi njih smisle, namene in cilje. Tako spečejo Poljaki v okolici Krakova krstno punčko, štruco, ter verujejo, da je od njene velikosti odvisna sreča novorojenega otroka.⁶¹ — V Galiciji pa oče položi na mizo pred botra dva večja hleba kruha, pred botro zopet dva, pred babico pa tri hlebe, nakar prižge tri sveče: eno na oknu, drugo na steni in tretjo na peči. Potem boter, botra in babica zložijo vse hlebe skupaj, jih poklanjajo in prepevajo »na mnoga leta«.⁶² — V Švici pečejo ob rojstvu oz. krstu posebne pletene štručke, imenovane »Kindbettibrot«, medtem ko poznajo Danci krstno pecivo »barnefod«, t. j. otroška noga.⁶³ — Švedi in tudi drugi narodi pa polagajo kruh nekrščenemu otroku v zibel in sicer z namenom, da bi ga zavarovali pred uroki. Po stari veri ni namreč nihče bolj izpostavljen zlim duhovom kakor prav otročnica in novorojenec. S to vero je v zvezi ponekod običaj, da mati otroku, preden ga nesó h krstu, zatakne za pas kos kruha.⁶⁴ Tudi babica si rada vtakne v svoje nedrje krajec kruha, prav tako mati, ko se poda z otrokom v cerkev k vpljevanju.

Lahko bi navedli še mnogo krstnih obredov in običajev, ki kažejo, da opravlja krstni kruh svoje posebno določeno delo, toda ti bežno opisani primeri so nas dovolj dobro poučili, kaj je prav za prav krstni kruh in kaj njegov splošno veljavni smisel in namen. Ta smisel in namen pa se naravno skladata s poslanstvom krstnega bosmana. Zdaj ob rojstvu in pri krstu ima bosman večinoma drugačne naloge kot pa na ženitovanju: novorojenca varuje pred demoni in raznimi nezgodami ter skrbi za njegovo dolgo in srečno življenje, kakor da bi bil njegov dobri duh. Vendar za naša razmotrivanja o ženitovanjskem bosmanu ni toliko važno, kaj vse ima bosman pri rojstvu in krstu otroka opraviti, za nas je predvsem dragoceno že odkritje samo, da je bosman navzoč pri krstu otroka. To dejstvo nam dokončno potrjuje, da je bosman v resnici trdno in neolčljivo povezan z otrokom, da je otrokov veliki obredni spremljevalec in tako rekoč njegova druga, čarodejna podoba.

⁶⁰ J. W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Crain*, 1689, VI. knj., str. 282.

⁶¹ J. St. Bystron, *Slovańskie obrzedy rodzinne*, Kraków, 1916, str. 112.

⁶² Bystron, str. 112.

⁶³ Dr. M. Höfler, *Gebildbrote bei der Geburts-, Wochenbett- und Tauffeier (Geburts- und Namenstag)* v *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* XV., 1909, str. 101.

⁶⁴ Bystron, str. 48/49.

V drugi vrsti pa nas seveda zanima, ali je krstni bosman kaj vplival na ženitovanjski bosman. Katere momente in dejanja je krstni bosman vnesel v ženitovanjske bosmanove obrede? Ali so morda kateri drugi vplivi, ki so povsem neodvisni od krstnega bosmana?

Poglejmo natančno vse tri pglavitne štajersko-prekmurske obrede bosmana in vsa tista dejanja in momente, ki smo jih označili, da so vsem trem obredom več ali manj skupni ali vsaj med seboj podobni!

Najznačilnejši med obredi bosmana z vidika krsta in krstnih običajev je nedvomno prekmurski obred. V tem obredu odkrijemo najprej daljne vplive nekih posebnih ljudskih krstnih običajev, ki pa niso v zvezi s krstnim kruhom, zaradi česar jih malo poprej tudi nismo prikazali. Te običaje izvajajo razni evropski narodi, spadajo v vrsto čarodejnih krstnih zagovorov ter tu in tam kažejo vplive krščanskega eksorcizma, t. j. zaklinjanja hudobnega duha. Z prekmurski obred bo morda poučen madžarski primer takega krstnega običaja:⁶⁵ Ko se boter in botra povrneta s krščencem od krsta domov, jih na kuhinjskem pragu pričaka stara žena ter jih vpraša: »Kaj prinašate?« Boter in botra pa na to odgovorita: »Nedolžno ovčico.« — To vprašanje stare žene (Kaj prinašate?) je precej podobno prekmurskemu vprašanju: »Odkod je to dete?« — Mimo tega pa smo v prekmurskem obredu pozorni na metlo, ki z njo udarijo krstitelja bosmana po hrbtu. Ali ni metla poleg sekire staro in dobro preizkušeno obrambno sredstvo zoper razne zle duhove, ki obletavajo novorojenca in krščenca? Seveda vsi ti prizori iz ljudskih krstnih običajev, povrh njih pa še obrambni krstni rekvizit v obliki metle, so se na prečuden, šaljiv način zbrali v našem prekmurskem obredu, ki se nam zdi, ko da bi bil svojevrstna uprizorjena ženitovanjska parodija na krstne obrede in običaje.

Splošno pa tako v prekmurskem kakor tudi v štajerskem poljedelskem obredu spoznavamo površne vplive pravega krščansko-cerkvenega obrednega krščevanja. To krščevanje prekmurski obred celo posnema (prim. ko »belo oblečeni« [duhoven] z vodo poškropi bosman, nad njim čitajo evangelij itd.; dalje na bosmanu je papirnat duhoven v beli srajci), v splošnem štajerskem poljedelskem obredju pa je cerkveni obred krsta prisoten kot tajno, a zdaj pa zdaj živo ozadje. V tem štajerskem obredju najdemo namreč mnogo dejanj ter oznak in imen za ta dejanja, ki vsa povsem jasno merijo na resnični obred krsta. Tako pravijo, da bosman nakršujejo, kršavljejo, da bi radi krstili, da bi bosmane-otroke radi h krstu peljali, naposled pa bosman tudi res krstijo ter mu dajo slično kot pri pravem krstu ime in priimek. Za staroverženjski obred pa je značilno, da ne razodeva nobenih vplivov krstnih obredov ali običajev, kar je popolnoma razumljivo, saj ta štajerski obred čara nevestin porod.

⁶⁵ Die Öster.-Ung. Monarchie in Wort und Bild. Ungarn II., 1891, str. 94.

Tako smo pri premurskem obredu dognali na eni strani posebne vplive ljudskih krstnih običajev, na drugi strani pa pri prekmurskem in splošnem štajerskem obredu obči vpliv cerkvenega krstnega obreda. Kako naj si te vplive na kratko in najboljše razložimo? Ali je morda krstni bosman povzročil, da so v ženitovanjske obrede pričeli vhajati razni krstni momenti? Dopuščamo sicer možnost, da je navzočnost bosmana pri pravem krstu posredno zakrivila, da je ženitovanjski obred bosmana sčasoma dobil neko svojo posebno podobo krsta, vendar mislimo, da je sledeča razlaga najboljša in najverjetnejša: Kakor hitro se je bosman v podobi štruco-otroka pojavil na ženitovanju, je moral sčasoma po zgledu iz resničnega krščanskega življenja poleg poroda čarati tudi krst bodočega nevestinega otroka, kajti v življenju je porod otroka tesno združen z njegovim krstom, krst sledi porodu v najkrajšem času ter mu je po ljudskem mišljenju docela enakovreden. Iz tega se dà torej končno sklepati, da je staroverženjski obred poroda prvotnejši od vseh drugih obredov, ki jih prepletajo razna krstna dejanja in momenti.

VII.

Po pojasnitvi dveh najznačilnejših dejanj bosmanovega obredja, to je poroda in krsta, ki oba tvorita njegovo osrednje bistvo, se lahko približamo poljedelskemu obrednemu prizoru splošnega štajerskega obreda. Ta prizor je tudi tako značilen in svojevrsten, da si brez njega štajerskega ženitovanjskega bosmana dandanes sploh ne moremo predstavljati. Vsa poročila tam od leta 1882. opisujejo ali omenjajo le ta poljedelski prizor, zaradi česar ga moramo jemati, ako ne kot praosnovno in bistveno, na vsak način pa kot eno najznačilnejših, splošno razširjenih obrednih dejanj bosmana. Mi ta prizor kratko in enostavno imenujemo »poljedelski obred ali prizor«, toda poslušajmo, kako mu ljudstvo pravi. Na Dravskem polju pravijo, da »bosman nakršujejo«, v Halozah pa »kršavljejo« štruco: gnojvoženec, zoranec itd. Tudi drugod pravijo, ko ta poljedelski prizor izvajajo, da bosmane krstijo. Potemtakem vsi ti poljedelsko-mlinarsko-pekovski opravki, ki jih nosilci bosmanov v tem prizoru koreografsko prikazujejo in ki prav za prav predstavljajo nastajanje kruha bosmana, niso nič drugega kot neke vrste krst, če ne pravi, pa vsaj predhodni, ki se vrši pred glavnim krstom, t. j. pred zaključnim obrednim dejanjem in ki se imenuje: Načetek Pojedek. V tem se kažejo krstni momenti splošnega štajerskega obredja, ki ga ohlapno vežejo z osrednjim porodno-krstnim dejanjem bosmana.

V štajerskem poljedelskem obrednem prizoru razlikujemo tele njegove bistvene sestavine oz. momente:

1. Prinos bosmanov v hišo pred starešino.

2. Dvogovor med starešino in pozavčinom, ki nosilce bosmanov vodi.

3. Prikaz poljedelskih opravkov:

a) gostüvanjska pesem;

b) ples z bosmani.

Torej najprej okrašene bosmane prineso v hišo. Pozavčin nosi največji in najlepši bosman ter bi ga rad daroval starešini. Zdaj se razvije med starešino in pozavčinom obredno določen dvogovor, ki je večinoma šaljivega značaja ter tvorijo njegovo vsebino napake bosmana, ki se jih starešina sproti izmišljuje in jih ukazuje popraviti, kajti šele po teh popravkih je voljan sprejeti podarjene bosmane. Rad ali nerad mora pozavčin hkrati z ostalimi nosilci bosmanov označene dozdevne napake s petjem in plesom popraviti. — Ako želimo to štajersko poljedelsko obredje pravilno vrednotiti, ga moramo najprej primerjati s podobnimi ženitovanjskimi obredi. V Medjimurju (Cirkovljan) n. pr. prineso na mizo pred »šereg kapitana« okrašeno zeljnato glavo. Sledi nagovor »šereg kapitana«, potem plešejo, drug drugemu nazdravljajo, vprašujejo itd.: »Više puta se ovako prekine ples i oni dođu pitati, da li su gotovi. Svaki put moraju reći, šta su radili, na pr. orali, sijali, branali, ali kad treba potući grude i pobirati piriku, pomaže im sva prisutna rodbina i najzad na gotov posao među sv. križ (t. j. sad svi plešu).«⁶⁶ — V Budinščini (Hrv. Zagorje) pa prineso v hišo tri mlada dekleta (»pernice«) v skledah »mladinsko pečenko«. Godba zaigra, dekleta s skledami v rokah nekolikokrat zaplešejo in med plesom postavijo jed na mizo.⁶⁷ — O pohorskem »štrucu« vemo, da ga s plesom prineso pred darovalca. — Na Zgornjem štajerskem so znani posebni plesi na ženitovanjih kakor n. pr. »Gugelhupftanz«, dalje »Tanz der Speisenaufträgerinnen«. V vseh teh plesih prinašajo dekleta v sobo jedila, ki so okrašena z gorečimi lučkami, ter jih polagajo pred poročni par.⁶⁸ Seveda prinašanje in polaganje poglobitnih ženitovanjskih jedi, to je v prvi vrsti ženitovanjske pogače, pa ne poteka povsod tako gladko, kajti pogača je dragocena obredna jed, ki jo je ali težko dati iz rok ali pa ima toliko napak, da jih morajo darovalci popraviti. Iz Valvasorja vzemo, kako so stari Dolenjci na svojih ženitovanjih vpeljevali pogačo ali presnec. »Prinese jo družo, pokaže gostom in dela, kakor bi jo hotel spet odnesti. Starešina pa ga prosi, da bi jo pustil na mizi. Tako se oba dolgo prerekata, dokler se družo le dá pregovoriti, da jo izroči starešini.«⁶⁹ V Dražgošah na Gorenj-

⁶⁶ S. Marija Ilona Blažeka, Cirkovljan u Medjimurju. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knj. XXXII., sv. 1., str. 199/200.

⁶⁷ Slavka Brolich, Svadbeni običaji u Budinščini (Hrv. Zagorje), Etnografska istraživanja i građa II. Zagreb 1940, str. 152.

⁶⁸ Die Öster.-Ung. Monarchie in Wort und Bild. Steiermark (Deutschen) 1890.

⁶⁹ Dr. M. R u p e l, Valvasorjevo berilo I. 1936, str. 217. — Valvasor, VI., str. 290.

skem pa so v starih časih z okrašenimi pogačami na glavi priplesali v hišo. Ponudili so jih starešini rekoč: »Mlinska kolesa imamo, ti jih prevzemi.« Sprva se jih je starešina branil, razne vzroke si je izmišljal, končno pa jih je le prevzel.⁷⁰ — Kakor vidimo, je ta dražgoški starešina precej podoben prleškemu starešini, ki se tudi na svoj način otepa bosmanov.

Splošno moramo ugotoviti, da so vsi ti ženitovanjski obredni dvo govori in plesi z jedmi v precejšnji meri skupna zadeva alpsko-panonskega ljudstva, mnogih evropskih narodov, in da ima štajerski poljedelski obred bosmana svojo osnovo, iz katere se je razvil, prav v tem ženitovanjskem prinašanju in polaganju jedi na mizo pred starešino ali pred poročni par. Moramo pa seveda hkrati priznati, da naš štajerski poljedelski obred kaže tudi svoje posebnosti, iz katerih navsezadnje odseva svojstvena zemlja bosmana in njegovih plesalcev. In v čem se kažejo te posebnosti, ki jih do zdaj drugod nismo zasledili, kaj predstavlja glavno značilnost tega obredja? Nikakor ni nekaj svojevrstnega, če prineso bosmane v hišo in jih ponudijo starešini, ki se jih brani, kajti to je več ali manj splošni običaj, tudi ne, da morajo nosilci bosmanov opraviti razna poljska dela, poglavitna in redka posebnost šaljivega dvogovora med pozavčinom in starešino v tem obredju je dejstvo, da ima kruh bosman na pake in da je te napake treba s ponovnimi poljskimi, mlinarskimi in pekovskimi deli popraviti. Če štajerski poljedelski obred z vidika tega dejstva dobro premislimo, tedaj najdemo, da nam odkriva neko življenjsko resničnost, človeško lastnost, ki je značilna za prleškega in sploh za panonskega človeka. Odkriva nam namreč silno panonsko občutljivost in smisel za dober kruh. Pravemu Panoncu, ki se ponaša z bogatimi žitnimi polji, ni nobena moka dovolj dobro zmleta, noben kruh zadosti dobro pečen, tudi vsakdanji ne, kaj šele tak svečani kruh, kot je bosman, ki pomeni bodočega nevestinega otroka in ki ga na koncu razrežejo, razdele in pojedó. Ženitovanjski bosman mora biti res nad vse dober, žlahten kruh, zato ga je treba speči iz najboljše pšenične moke, zato ga je treba še na gostüvanju popraviti in zboljšati, prehoditi mora še enkrat od začetka do konca vso svojo razvojno pot, ali z drugimi besedami, treba ga je poprej obredno očistiti, treba ga je preroditi, kar se zopet pravi, darovalci-nosilci bosmanov morajo gnoj voziti, orati, sejati, žeti, mlatiti, mleti, peči... Tak poljedelski obred, ki na ta način postavlja v središče vsega kruh in njegov preporod, je moral nastati resnično samo v takem ravninskem žitorodnem svetu, kot je prav štajersko-panonski.

Podoba teh poljedelskih opravkov pa je stvarno gostüvanjska pesem, poleg nje pa ples; torej poljedelstvo ni mimično predstavljeno kot ponekod v Medjimurju (prim. kolo »Plej baba leneka«),

⁷⁰ B. Orel, Od kruha do »malega kruhka«, Etnolog X.—XI, str. 209.

ampak koreografsko in pevsko. Z gostüvanjsko pesmijo smo se seznanili v poročilu Jos. Karbe iz l. 1882., pozneje pa iz zapisa učitelja Zacherla. Če pri obeh najvažnejših poročilih o štajerskem bosmanu, pri Trstenjakovem in Karbinem, vpoštevamo kronološki vidik ter po njem določimo splošnemu štajerskemu poljedelskemu obredu kasnejši nastanek in drugoten značaj, potem o gostüvanjski pesmi prvi trenutek ne moremo misliti drugega, kot da je nastala hkrati s celotnim obredom, torej po letu 1858. enkrat. Toda presenetljivo je, da je Peter Dajnk o že l. 1827. v svoji zbirki štajerskih posvetnih pesmi⁷¹ objavil starejšo inačico te gostüvanjske pesmi pod naslovom »Gostüvanje«:

1. Mi pa mamó ženiha
Mladega no lepega.
Hopsasa!
Hajsasa!	} stalni
pripev	6. Gosi, rece tüčne so,
Da več žmetno hodijo.
Gostüvanja se vžimo!		7. Tele pa četerti ma
Tak, kak glava jünčova.
2. Tüdi mamó sneho mi
Lepo v cvetni mladosti.		8. Küri no kapüni že
Bedre majo maclaste.
3. Ženih, sneha sta oba
Lepo dnes opletena.		9. Mele v hrami znajde se,
Kak či sneg košato gre.
4. Zdaj je miza puna vsa
Jedi, vina sladkega.		10. Vina v kleti mamó mi
Tak! kak vode v stüdenci.
5. Bik nam že podkermilen je,
Svinje pa debele vse.		11. Igerci nam čmigajo,
Na skakaj vsi plešemo.

Naslednjo inačico pa je zapisal v Prekmurju Stanko Vraz in sicer le dve kitici. Štrekelj jo je objavil pod naslovom »Gostovanje homo imeli«:⁷²

Snočkaj sem se jokala, Kaj sem ne večerjala — Hopsasa, hajsasa! Gostüvanje (s)mo mejli.	Mi pa mamó štiri vogli, Per sakšem vogli zet stoji — Hopsasa, hajsasa! Gostüvanje mo mejli.
--	--

Ako Dajnkovo pesem »Gostüvanje« primerjamo s Karbino inačico, tedaj najdemo, da Karbina in tudi vse kasnejše inačice opevajo zgolj gostüvanjske osebe: ženina, sneho ali snehico, starešino, posnehalji, združba, svate in goste, medtem ko je Dajnkova inačica mnogo

⁷¹ Peter Dajnk o, *Sto ino petdeset posvetnih pesmi ino vgank med slovenskim narodom na štajarskem*. V Radgoni 1827, str. 42—44. Pesmi je objavil Dajnk o v svojem črkopisu, po njem imenovani dajničici. Da je mnogo pesmi v tej zbirki vzetih iz naroda, priča ta Dajnkova zahvala v predgovoru: »Tudi vsim pevcom, kerí so na mojo prošnjo iz mnogoterih stranov eden drugega primarili, k meni priti ino svoje pesmi dati zapisati, povem mojo serčno zahvalo.

⁷² Dr. K. Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi III.*, str. 238 (št. 5263).

gostobesednejša, toda, kar je zelo značilno, od oseb omenja le ženina, sneho in igrce (godce), večina kitic pa se nanaša na jedi, na vino, na domačo živino, na perutnino in na druge kmetijske dobrrote. Na prvi pogled bi dejali, da je poznejša Karbina inačica slavnostnejša ter nalašč prirejena za bosmanovce, Dajnkova pa je videti kot pesem, ki jo pojó veseli in razigrani gostüvanjščarji, ko sedijo za polno mizo, vendar zadnja kitica zopet bolj meri na ples. Vrazova inačica pa dokazuje, da Prekmurci te pesmi niso poznali in da so nekatere njene kitice slabo ujeli. Začetni vrstici prve kitice prekmurske inačice sta zaneseni v pesem od drugod. Ta inačica predstavlja zadnjo ostalino štajerske inačice slično kot ona z Dravskega polja pri Ptujju.⁷³ Splošno pa moramo o gostüvanjski pesmi ugotoviti, da njeno besedilo ni enotno, da bosmana prav nič ne omenja in da se nikakor ne ujema z vsebino štajerskega poljedelskega obredja.

Gostüvanjsko pesem pa pojó bosmanovci po napevu ter po njem tudi plešejo. Ta napev pa je izrazito plesnega značaja (polka) ter je bržčas mnogo starejši od besedila gostüvanjske pesmi, ki je bilo pozneje prirejeno na ta plesni napev. Nikakor ne nameravam osegati v področja, ki so izključna zadeva glasbenega narodopisca ali slovstvenega zgodovinarja, opozoriti hočemo le na več vprašanj, ki se nam odpirajo ob gostüvanjski pesmi in plesu štajerskega poljedelskega obredja. Ta vprašanja naj bi bila: Ali so Dajnkovo inačico peli tudi pri plesu? Od kod poteka plesni napev? Ali je ta ples zašel na gostüvanje iz drugih ljudskih običajev? Koliko je melična črta štajerskega plesa z bosmani podobna ziljskemu Visokemu reju in slovaškim podkarpatskim koledam? Kako in kdaj je nastala gostüvanjska pesem? Itd. Šele po razrešitvi teh in drugih vprašanj, razen tega pa potem, ko nam bo doteklo potrebno gradivo, tuje in domače (predvsem moramo podrobno spoznati slovaške običaje in obrede okrog bosmana), nam bo mogoče podati dokončno sodbo o štajerskem poljedelsko-plesnem obredju in njegovem nastanku.

Danes moremo zgolj to ugotoviti, da štajerski poljedelski obred ali pravilneje: poljedelski obredni prizor splošnega štajerskega obreda sestavlja mnogo raznorodnih elementov, eni so starejši, drugi mlajši, med njimi so zlasti: ženitovanjski običaj slavnostnega prinašanja jedi na mizo, šaljivi dvogovor med pozavčinom in starešino, gostüvanjska pesem, ples. Vsi ti elementi so v vzhodnoštajerskem ženitovanju gotovo živeli svoje ali samostojno ali skupno obredno življenje že mnogo poprej, kakor jih je ujelo Karbino poročilo l. 1882. v Slov. večernicah, in tudi že sočasno s staroverženjskim obredjem. Kakor na eni strani domnevamo, da je bil poljedelski obred prvotno bolj znan zapadnejšim predelom vzhodne Štajerske, tako je na drugi

⁷³ Trikut, trikut, trikut je,

v vsakem kotu so gostjé,

hopsasa, narejsasa,

gostüvanje se vživa. — B. Orel, ženitovanjski običaji na Dravskem polju niže Ptujja, Etnolog XVI., str. 110.

strani verjetno, da je ta poljedelski obred splošnega štajerskega obredja svoječasno tvoril neko uvodno obredje k staroverženjskemu obredju poroda: poljedelski obred se je namreč izvajal prvi dan na nevestinem domu, drugi intimnejši obred poroda pa drugi dan na ženinovem domu, preden je šla nevesta spat. Potemtakem se nam prikažeta oba obreda, staroverženjski in poljedelski, povezana v neko skupno, celotno obredje, v katerem pa si nista bila v navzkrižju, kot bi sprva površno mislili, zlasti ne, ko zdaj vemo, da je smisel poljedelskega obrednega prizora obredno očiščenje kruha bosmana oziroma njegov prepород. In kaj naj bi bilo naravneje in skladneje, ko da rojstvo ženitovanjskega otroka obredno spremlja ali pa ga uvaja rojstvo ženitovanjskega kruha samega. — Sčasoma pa je poljedelsko obredje v tej podobi, kot jo še danes poznamo, prevladalo in zatrlo staroverženjsko obredje. Poljedelsko obredje je bilo namreč veselo, dovtipno in polno šaljivih dramatičnih prizorov in se je priljubilo štajerskemu ljudstvu bolj kot staro obredje poroda, ki je bilo sicer prežeto z globokim smislom, a je bilo svečano, prereseo in premrtvo, zaradi česar ga je bilo lahko pozabiti. Koliko so tak razvoj pospešili drugi činitelji (n. pr. Cerkev), nam je danes še težko soditi.

VIII.

A navsezadnje je bosman zgolj kruh, ki ga krstijo za Načetka Pojedka (Pojedeža). Konec koncev je bosman ženitovanjska pogača, nad katero čitajo evangelij velikonočnega ponedeljka (sv. Luka, 24. pogl., 13—35) in ki se je tiče zlasti tale evangeljski stavek: »Ko pa je (Jezus) sédel z njima k mizi, je vzel kruh, ga blagoslovil, razlomil in jima dal.« Bosman torej razrežejo, razdele in pojedó. To je njegov konec, to je njegova stvarna usoda, ki ji ne more ubežati, pa čeprav predstavlja otroka.

Stari ženitovanjski obred rezanja poročnega kruha, kot ga poznamo pri kranjski pogači⁷⁴, se nam pri bosmanu žal ni ohranil. Bržkone takega obreda pri njem nikoli ni bilo. Poročila vedó povedati le to, da bosmane razrežejo in razdele: odhajajočim svatom, ženinu, nevesti, staršem in drugim. Vsak dobi kos bosmana. S tem pa so vsi povezani med seboj v novo skupnost zakonskega para. Odrezani kos bosmana je kakor popotnica, s katero se ženin in nevesta podajata čez most⁷⁵ v novo, zakonsko življenje, kajti kruh je mogočna vez, ki spaja ljudi med seboj. Iz ljudskega življenja vemo: ko se sin podaja k vojakom, ko mora oče za zaslužkom v Ameriko, ko gre hči v mesto služiti, vsak dobi od matere ob slovesu kos kruha, da bi ostal še nadalje v družinski skupnosti in da bi bil obvarovan pred raznimi nevarnostmi.

⁷⁴ Med drugim nam ta stari obred rezanja pogače lepo prikazuje F. Milčič in sk i v svoji pravljični enodejanki »Volkašin«, 1913, str. 42—47.

⁷⁵ Prim. poročilo St. Kocipra (Ormoška okolica) v I. pogl. razprave.

Prav gotovo je s to končno usodo bosmana na ženitovanju v zvezi dejstvo, da bosman ponekod na štajerskem postaja vse bolj nekak obči kruh, popotnica, ki jo peko ob raznih prilikah: kadar se podajajo na božjo pot, na daljše potovanje itd.⁷⁶ Res je, da stopa s tem bosman s svojega vzvišenega mesta na ženitovanju v širše življenje, da se odmika od svoje podobe otroka, toda na drugi strani je prav tako res, da se na ta način bliža svojemu izhodišču, svoji prvotni domovini, ko še ni pomenil svečanega ženitovanjskega ali krstnega kruha, nego le kos kruha, popotnico. Iskati prastaro prvotno domovino bosmana pa za zdaj večinoma znači, zaviti za trenutek na stranpot, na etimološko-slovarsko polje.

Stara domovina štajersko-prekmursko-slovaškega kruha bosmana je v Rusiji, kjer še danes menda ponekod pomeni vsak kruh podolgovate štrucaste oblike v nasprotju z bochnec-om ali bóhanec-om (bochnik)⁷⁷, ki je okrogel hleb kruha. Beseda bosman sama pa je bržkone turško-tatarskega izvora (prim. b a s m á, tatarski [kanov] pečat⁷⁸, dalje kaj vse označuje b a s⁷⁹; zanimivo je reklo [kas.] ä k m ä k b a s t y, zmesila, zgneta je testo itd.)⁸⁰ — Razni slovarji (Rank, Pawlowsky, Dalj i. dr.)⁸¹ pa navajajo: b o s m á n a, b o s m á n (Rank: církevni), reženj, kos kruha, popotnica, t. j. kruh, ki se dá na pot; b a s m á n, kruh, dobavljen za potrebe dvora, dvorni, erarni kruh; b a s m á n n i k, prebivalec basmanske slobode (t. j. predmestja ali svobodne basmanske vasi) v Moskvi, ki peče erarni kruh; dvorni pek. B a t m a n, dolga štruca navadnega kruha, je tudi v zvezi z bosmanom. Batman poznajo Rusi ob Volgi (kraj Rabotky, 90 kilometrov od Gorkega). Ko je prof. dr. N. Preobraženskij povprašal v tem kraju peka, za koga je spekel te štruce, imenovane batman, je

⁷⁶ Fran L a s b a c h e r, katehet, doma iz Gor. Radgone, mi je pravil, da so pekli bosmane v njegovem domačem kraju ob raznih drugih prilikah. Ko so se pripravljali na božjo pot, so dejali: »Trebalo bo speči nekaj bosmanov za na pot.« Marsikje pravijo sploh vsaki podolgovati pleteni štruci bosman. Takega splošnega bosmana pa stari ljudje ne pomnijo.

⁷⁷ Dr. E. B e r n e k e r, Slawisches Etymologisches Wörterbuch, I. Bd. 1908—1913, str. 67/68. — I. P a w l o w s k y's Russisch-deutsches Wörterbuch, Riga 1900, str. 77.

⁷⁸ A. P r e o b r a ž e n s k i j, Etimologičeskij slovar ruskago jazika, Moskva, 1912, str. 18. — I. P a w l o w s k y, str. 35: b a s m á 1. das Bildnis der alten Chane: ein Schreiben, eine Urkunde mit dem Siegel des Chans; 2. der metallene Beschlag (Bekleidung), die Einfassung der Heiligenbilder; 3. türkischer Sitz; Kattun.

⁷⁹ Dr. W. R a d l o f f, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, St. Petersburg 1911, Bd. IV., str. 1524/25, 1678—1680.

⁸⁰ R a d l o f f, IV., str. 1525.

⁸¹ Josef R a n k, Rusko-český slovník, 1874, str. 18, 47. — Vladimir D a l j, Slovar velikoruskago jazika, I., 1880, str. 53. — P a w l o w s k y, str. 35, 37. — Dr. Dimitrije Đ u r o v i ć, Rečnik rusko-srpskohrvatski, Beograd, 1936, str. 88, b a s m á n (tatar. batmar, švedsk. bezman) dvorski ili državni hleb, koji se merio na kantarú »bezmenu« (bez tegova).

odgovoril, da za ribiče, drvarje in splavarje.⁸² — V Bosni pa je *b o c m a n* kruh iz otrob, otrobnjak, tudi *das Nachbrot*, dalje »hljeb od šeničnih isjevica (pomija, mekinja), koje dobro nijesu isijane; njim se hrane siromašniji«.⁸³

Kratek izlet po stari deželi bosmana nam med drugim prinaša torej pomembno dejstvo, da je bosman prvotno v ruščini označeval kos ali reženj kruha, vrhu tega pa popotnico, to se pravi kruh, ki so ga jemali s seboj na potovanje, bržkone tudi vojaki na svoje pohode, saj je bil to državni ali erarni kruh. Zaradi svoje podolgovate oblike je bil zelo pripraven za lomljenje ali rezanje. In na teh svojih potovanjih je bosman pripotoval na Slovaško, od tod pa v naše kraje. Tu se je preobrazil v svečani ženitovanjski in krstni kruh s svojim globokim pomenom. Toda pri svojem zaključnem obredu, rezanju, ne more zatajiti svojega davnega popotniškega obraza in grozi mu, da postane to, kar je bil nekdanj: navaden kos kruha, rezina kruha, popotnica.

IX.

Posamezne kose bosmana na ženitovanju pojedó, kar zopet ni brez dalekosežnih posledic, kajti posamezni koščki bosmana imajo po prekmurskem verovanju čarobno moč. Po ljudski veri iz ormoških okolice sta ženin in nevesta po zaužitju bosmana neločljivo združena in nikdar več se ne moreta povrniti v prejšnji stan. Zauživanje bos-

⁸² Prof. dr. Nikolaju Preobraženskemu se prav lepo zahvaljujem tako za ta podatek kakor tudi za pomoč, ki mi jo je nudil z različnimi pojasnili o tatar. *basmí* i. dr. Zahvaljujem se na tem mestu tudi dr. Milovanu Gavaziju, univ. prof. v Zagrebu, za nekatera opozorila. Z različnimi domnevmi in teorijami o izvoru besede bosman se v tem poročilu ne morem podrobno baviti, to bom storil v svoji dokončni razpravi. Kakor mi je javil prof. I. Košťál, je dr. Dim. Ruvarac, Srem. Karlovci, prof. Em. Lilku, Celje, pismo izrazil domnevo, da je bosman madžarskega izvora (od »baszom« = futuo, coëo, inf. baszni). Kako je z bosmanom pri Madžarih, kaj pravijo madžarski narodoslovci? Danes naj naveden pismo pojsnilo dr. Károly Viskija, kustosa Etnografskega muzeja v Budimpešti:

»Das Wort *bosman* (mit ung. Fonetik u. Orthographie *boszvány, bócmány, bócmányalma* [=Apfel]: »eine gewiße Art Apfel« (Siehe: Magyar Nyelvőr, 1898.: 175/; *bószmány*: »gutschmeckender, gelbschaliger Apfel großer Sorten, ferner *boszvány*: »Kuchen, welchen das verheiratete Mädchen in jene Spinnstube trägt, wohin sie als Mädchen ging. [Ipoly—Tal.]« [Magyar etymologiai szótár. — Lexicon critico-etymologicum linguae Hungaricae. Heft IV. 1915, 499.] Dalje piše dr. Viski, ki se mu za njegovo pojasnilo lepo zahvaljujem: »Es scheint, daß die Formvarianten des Wortes *bosman* bloß in den Slovaken benachbarten ungarischen Gebieten vorkommen, sie erweisen sich also hier als Lehnwörter aus dem Slavischen.« —

Končno naj na tem mestu svoje tolmačenje imena bosman, ki sem ga svoječasno izrekel v razpravi o malem kruhku (Etnolog X.—XI., str. 211, bosman = boesman, boeser man; bose, bozemann, Butzemann), ovržem kot pre nagljeno in napačno.

⁸³ Vuk Štef. Karadžić, Srpski rječnik, Beč, 1852, str. 38.

Ivan Zovko, Narodna jela i pića po Bosni i Hercegovini (Zbornik za nar. život i običaje južnih Slavena, I., str. 107.)

mana pa je še posebej za nevesto nad vse velikega pomena. O tem nas prepričuje tale stara medjimursko-panonska pripovedka (verovanje) o coprniku Vidovini in njegovem bosmanu:

»Medjimurci imenujejo copernika Vidovino. O Vidovini pravijo, da zna vse zabajati: kravam dojev, kobilam žrebeta, svinjam prasce. Vidovina ima kapo, da se more nevidljivega napraviti. On zna iz mesečine moko mleti, iz pšenice peči Vidov bosman. Bosman je pogača, katero pečejo za gostovanje. Na njej stojijo iz testa napravljene kokoške, telčki, kravičke itd. Vidov bosman, čega nevesta je, stori, da rodi same junake, cesarje in kralje.«⁸⁴

Ta pripovedka oz. vera o Vidovini nam odkriva dvoje stvari: 1. ljudsko vero o učinku zauživanja bosmana; 2. panonski mit Vidovine in njegovega Vidovega bosmana.

V svetu ljudskega verovanja je znana vera: kar ješ, to tudi postaneš. Glede na ženitovanjskega bosman-otroka in na njegovo zauživanje po nevesti pa bi se mogla ta ljudska vera tudi takole glasi: kar ješ, to tudi dobiš. Ako ljudska vera pravi, da »Vidov bosman, čega nevesta je, stori, da rodi same cesarje, kralje in junake«, potem se v tej višji ljudski veri zrcali drugo običajno in splošno verovanje, da ženitovanjski bosman, čega nevesta je, povzroči, da rodi same moške otroke. Iz tega sledi, da ni samo osrednji obred poroda ali krsta pomemben za bodoči nevestin zarod, prav tako je v tem pogledu važen in odločilen zaključni obred zauživanja bosmana.

Naposled pa se je ženitovanjsko-realnemu bosmanu, kot smo ga spoznali v vseh treh poglavitnih obredih bosmana, pridružil še mitični Vidov bosman iz panonske pripovedke, hkrati z njim pa se je pojavil njegov skrivnostni čarodejni pek, Vidovina po imenu.

Vidovina je mlinar, ki zna iz mesečine moko mleti, razen tega pa je še pek, ki zna za nevesto speči posebno čarodejen in učinkovit Vidov bosman. Ta pek in mlinar je res nekak coprnik, ki je njegovo ime poleg Vidovine še: Vedovina, Vedovin, Vedomec..., t. j. vsedež ali vedež. Podoba je, da je ta čarodej Vidovina strohneli kulturno-mitični lik nekega starejšega hišnega boga ali duha, ki skrbi za nevestin zarod in ima sploh mnogo opraviti z otroci. V belokrajinski pripovedki Vidovin ali Vidovina res skrbi za rod, kajti »šel je za kavranom ter mu vzel tri zrna, katera je prinesel nazaj, da je zopet rodilo.«⁸⁵ Tako čaranje, da nevesta, čega zaužije bosman, rodi same cesarje, kralje in junake, pa predstavlja nekaj izrednega, nadnaravnega.

⁸⁴ Dav. Trstenjak, Mythologične drobtine (Glasnik Slovenski, III., 1859, str. 25). Po tej pripovedki sklepamo, da so tudi Medjimurci poznali bosman kot ženitovanjski kruh. Prevzeli so ga najbrže od sosednih Štajercev ali Prekmurcev. Kako je danes z bosmanom v Medjimurju, nam ni znano. Glede pripovedke o Vidovini pa prof. dr. Gavazzi domneva, da je iz zapadnega Medjimurja.

⁸⁵ Ivan Šašelj, Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada, I., 1906, str. 215.

nega, demonskega, zaradi česar Vidovina že v tej medjimurski pripovedki prestopa meje svojega čarovništva ter kaže svoj daljni motni demonski obraz.

Vidovina, Vedovina, Vedovin ter Vedomec, to so sami zli duhovi v slovenski mitologiji, duhovi, škodljivi zlasti otrokom. Belokrajinska pripovedka nam zli obraz Vidovine kaj dobro osvetljuje. Najprej nam pove, da Vidovina tudi strašno rad jê kruh, kar cel hleb naenkrat, potem pa še polovico. Dalje belokrajinski Vidovina razmeče in raznese konoplje, ki imajo raztresene po travi, da pade rosa na nje. Nastopa kot demon vetra in tedaj odnese tudi letino iz dežele v deželo. Dete, ki ga doneso k sv. krstu, se spremeni lahko v Vidovino in izgine. Tudi ženske in dekleta nosijo včasih Vidovino po sedem ali devet let. Kadar gre potem od njih, zamori ves rod. Ako umre samodrugica (noseča) mati, dejali so ji pod jezik kak denar, star groš, desetico ali dvajsetico ali tudi krajcar. To pa zato, ker bi vstal sicer iz groba Vidovina ali »ris«, ki bi uničil ali zatrl ves rod.⁸⁶ Vedomeci pa so sploh zelo nevarni otročičem ter jih radi speče zaduše v zibelkah. Novorojeno dete se lahko samo spremeni v Vedomeca.

Skratka: Vidovina je res dobri duh, ki skrbi s svojim bosmanom za nevestin zarod, je pa hkrati, in to še v večji meri, zli duh, demon, čudna pošast, ki ugonablja rod, letino ter utegne biti nevaren novorojenemu otroku, ki ga uniči s tem, da ga preobrazi v Vidovino. Vidovina na eni strani s svojim čarodejnim bosmanom povzroča, da nevesta rodi same cesarje, kralje in junake, na drugi strani pa škoduje, kjer koli more, in mori. Vidovina hkrati ustvarja in uničuje, prinaša otroke in jih odnaša.

Vidovina torej kaže dvojni obraz: dobri in zli. Take dvojnosti pa niso v mitološko-religioznih svetovih drugih narodov nič nenavadne in jih kaj pogosto srečujemo. Obenem pa nam ti svetovi odkrivajo, da so vsi duhovi in bogovi, ki pospešujejo rodovitnost, hkrati bogovi mrtvih duš ali celó vojni bogovi. Grška zemeljska boginja razodeva dve podobi: dobro Demetro, boginjo rodovitnosti, ter Persefono, temno gospodarico mrtvih v podzemlju. Tudi rimski Silvanus, demon rasti, je otrokom prijazen in poguben. Dalje indijska božanska bitja (Rakshasa, Gandharva i. dr.) ustvarjajo otroke in jih hkrati požirajo.⁸⁷ V germanskih deželah pa so sploh vsi duhovi, ki so bili prvotno otrokom prijazni in dobri, sčasoma postali njih pošastna strašila, največ pod vplivom krščanstva.

Panonsko-medjimurska pripovedka oz. vera pa nam mimo drugega dalje pove, da je Vidovina tudi z mesečino v zvezi, iz katere da zna moko mleti. O mesečnih in mesečinskih duhovih ter bitjih, ki so njim sorodna, pa je znano, da so še posebno otrokom nevarni. Mesec otroku prej škoduje kakor koristi, zlasti je nevaren noseči ženi. Če zdaj

⁸⁶ Šašel J., Bisernice, str. 215, 216.

⁸⁷ J. J. Meyer, Trilogie altindischer Mächte und Feste der Vegetation, Zürich-Leipzig 1937, I., str. 136.

pogledamo po odnosih med Kresnikom in Vidovino v okrnjenih slovenskih pripovedkah (Kresnik preganja Vidovino, ki se pojavlja tudi kot krivi Kresnik, dalje skuša Vidovina ukrasti Kresniku zlata jabolka itd.⁸⁸), potem, bi dejali, da je Vidovina nekak zli mesečni obraz slovenskega sončnega mitičnega bitja Kresnika.

Glede na bosman in nakolenčiča iz vsega tega končno izvajamo:

V ljudskih pripovedkah in verovanjih ima Vidovina, belokrajinsko-panonsko mitično bitje, mnogo opraviti z rodom in otroci. V belokrajinski pripovedki prinaša rodu in otrokom večinoma pogubo, zato pa v medjimurski pripovedki s svojim čarodejnim bosmanom skrbi za veliko nevestino rodovitnost. Vidovina je torej demon z dvojno podobo, rodovitno in pogubno, liki mnoga mitična bitja in božanstva pri raznih evropskih in drugih starih narodih.

Mitični Vidov bosman osvetljuje navsezadnje stvarno obredno razmerje med nevesto in med tistim davnim božanstvom, od katerega je bila odvisna nevestina plodonosnost v bodočem zakonskem stanu. V štajerskem staroverženjskem obredju posade nevesti bosman otroka v krilo, na koncu tega obredja pa nevesta bosman tudi zaužije, in sicer z namenom, da se vanjo vseli rodilna moč demona rodovitnosti. Ob takem zauživanju bosmana nam prihaja na misel prastari belokrajinski ljudski izrek: »Zlega boga vživajo.«⁸⁹ To uživanje bosmana je po smislu podobno sedenju neveste na kožuhi in na koži v istrskem in indijskem obredju nakolenčiča.

V panonsko-medjimurski pripovedki o Vidovini in njegovem čarodejnem Vidovem bosmanu nam je ohranjen zadnji zbledeli mit davnega božanstva, ki je prinašalo nevesti plodnost v njenem bodočem zakonu, medtem ko v istrskem obredju nakolenčiča predstavlja kožuh, ki nevesta nanj sede, njegovo zadnjo čarodejno in realno-obredno ostalino.

X.

Smisel in pomen bosmana na podlagi tu obravnavanih obredov in inačič sta obsežena v naslednjih točkah:

ROJSTVO KRUHA BOSMANA: I. Bosman je okrašena ženitovanjska štruca kruha, določena za posebne ženitovanjsko-obredne namene. Zato mora biti izredno dober, čist kruh, zato je treba vse njegove napake popraviti, to se pravi, treba ga je še na ženitovanju pred rezanjem in zauživanjem obredno očistiti in preroditi.

BOSMAN-OTROK: II. Bosman predstavlja ženitovanjskega obrednega otroka, podobnega belokrajinsko-kraško-istrskemu nakolenčiču.

⁸⁸ Jakob Kelemina, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, 1930, str. 8, 37.

⁸⁹ Katarina Zupanič, Šopek poljskih cvetlic iz Gribelj v Beli Krajini (Etnolog X.—XI., str. 140).

ROJSTVO OTROKA: III. Bosman-nakolenčiča položijo nevesti v krilo in s tem čarajo bodoči porod nevestinega otroka.

KRST OTROKA: IV. Bosman-otroka nato na različne načine krstijo in s tem obrednim ženitovanjskim krstom čarajo porod-krst bodočega nevestinega otroka.

PRAVO IME OTROKA:

NAČETEK POJEDEK: V. V zadnjem obrednem dejanju bosman razrežejo, razdele in pojedó. Svatom je kos bosmana ženitovanjski odpustek ali popotnica. Ženin in nevesta bosman pojedsta ter sta odslej neločljivo združena. Nevesti pa zauživanje bosmana čarodejno pomaga roditi otroke. Posebej še zaužitje Vidovega bosmana navda nevesto s tako porodno močjo, da rodi same cesarje, kralje in junake. Nevestina porodna moč pa izvira od Vidovine, ene od premnogih pripovednih ostalin tistega davnega božanstva, ki je nekoč pospeševalo nevestino rodovitnost.

Vzhodnoštajersko-prekmurski gostüvanjski bosman je eden najlepših slovenskih ženitovanjskih kruhov ter zlasti po svojih globokih, deloma izvirnih smislih in pomenih precej nadkriljuje kranjsko pogačo, katero pa bi bilo treba tudi narodoslovno raziskati.

Milan Grošelj

O tipu pravljice o Amorju in Psihi

LITERATURA: Fr.-W. = L. Friedlaender, *Sittengeschichte Roms*, 9. u. 10. Aufl. IV. Bd., Leipzig 1921, 89 ss. Anhang von O. Weinreich; Kawcz. = M. Kawczyński, *Apulejusza »Amor i Psyche«*, Krakow 1901; Kel. = J. Kelemina, *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*, Celje 1930; Lévy-Bruhl = L. Lévy-Bruhl, *La mythologie primitive*, 3e éd., Paris 1935; Leyen = Fr. v. der Leyen, *Das Märchen* (Wissenschaft u. Bildung 96), 3. Aufl., Leipzig 1925; Mar. = J. Marouzeau, *Dix années de bibliographie classique* (1914—1924), T. I, Paris 1927; Papr. = M. Papratović, *Narodne pripovijetke iz okolice Đakova* (Zbornik za običaje hrvatskoga naroda, knj. XXXII, sv. 2, Zagreb 1940, 85 ss.); Reitz. = R. Reitzenstein, *Das Märchen von Amor u. Psyche bei Apuleius*, Leipzig-Berlin 1912; Teg. = E. Tegethoff, *Studien zum Märchentypus von Amor u. Psyche* (Rhein. Beiträge zur germ. Philol. u. Volkskunde, Bd. 4), Bonn - Leipzig 1922.

Pri rimskem pisatelju Apuleju iz 2. stol. po Kr. beremo v njegovih *Metamorfozah* (IV 28 — VI 24) tole pravljico:

Kralj in kraljica sta imela tri hčere, od katerih je bila najmlajša tako lepa, da si ni nihče upal prositi za njeno roko; primerjali so jo s samo Venero, zaradi česar jo je ta sklenila kaznovati. Obupani oče je zaslutil božjo jezo in vprašal delfsko proročišče, kaj naj stori, ko ni nobenega snubca. Dobil je odgovor, naj pelje dekle na visoko goro in naj jo tam preпусти usodi: dobila bo za moža »ferum vipereumque malum« (IV 33), pred katerim se tresejo bogovi in ljudje. Venera pa je naročila sinu Amorju, naj

za kazen v Psihi vžge ljubezen do najbednejšega moža, »hominis« (ib. 31). (Očitno nesoglasje: v IV 33 je še ostanek motiva živalskega ženina.) Kralj izpolni ukaz preročišča. Zapuščeno Psiho poneso zefiri v dolino, kjer stoji prekrasen grad. Psiha stopi vanj, nevidni služabniki ji postrežejo, na kar zaspi. Ponoči se ji pridruži nevidni soprog, ki jo pred dnevom zapusti. To se dogaja vsako noč. Kmalu si Psiha zaželi videti svoji sestri, čeprav jo soprog svari. Končno ji mora le ugoditi, toda opozori jo, naj se jima ne da zapeljati, da bi ga poskušala videti. Pri ponovnem obisku sestri, ki ju tare zavist, opazita, da Psiha ne ve, kakšen je njen mož na pogled. Zagotavljata ji, da je strašna kača (V 17), in ji svetujeta, naj ga ponoči pogleda in mu odreže glavo (znani motiv: prepovedano je videti). Ko ponoči mož zaspi, vzame Psiha svetilko in britev ter na veliko začudenje zagleda na ležišču krasnega Amorja, ki se je sam zaljubil vanjo. V razburjenju ji pa kane iz svetilke kaplja vročega olja nanj, Amor se zbudi in jo pri priči zapusti. Psiha ga povsod išče, toda Venera jo dá zgrabiti kot svojo sužnjo (novo nesoglasje: prej je bila Psiha kraljična). Opraviti mora štiri na videz nerešljive naloge, pri čemer ji pomagajo živali. Pri zadnji nalogi bi bila skoraj podlegla, da je ni še pravočasno rešil Amor. Tedaj Jupiter skliče bogove; ker Psiha po rodu Amorju ni enaka, jo napravi nesmrtno in nato praznujejo slovesno ženitovanje.

O pravljici razpravlja obširna literatura, o kateri naj podam kratek pregled, ki je potreben za razumevanje vprašanja. Pravljica brez dvoma ni Apulejeva last, ampak mora biti grškega izvora (Fr. - W. 107, op. 1). Čudno pa je, da jo omenja prvi šele Meleagros v 1. stol. pr. Kr. in da je na pr. Ovid v svojih *Metamorfozah* ni uporabil, čeprav je zbral v njih okroglo 250 pravljic. Razlog bi bil ta, da klasiki niso bili naklonjeni ljudskim motivom (Fr. - W. 115); da je pravljica ljudsko blago, o tem je večina raziskovalcev edina (gl. dalje). Poskusi, razložiti pravljico kot alegorijo za razmerje med človeško dušo in Platonovim *Erosom* — podlago zanjo naj bi bil dal Platonov dialog »Phaidros« —, se opirajo na minimalne skupne točke ter niso niti za mnoge druge niti zame prepričljivi. Razumeti se dajo le iz tega, da še sedaj nekateri klasični filologi o folkloristiki i. p. ne marajo ničesar slišati. Po Jahnu, Kawcz. i. dr. je alegorijo zagovarjal R. Förster v reviji *Philologus* LXXV 134 s. (po Mar. 290); o dveh njegovih prejšnjih tozadevnih delih gl. odklonilno Reitzensteinovo mnenje (Reitz. 75). Mnenje samega Reitzensteina je zbudilo med klasičnimi filologi mnogo zanimanja; trdi, da je Apulejeva pravljica helenistična bajka, ki je baje nastala na podlagi predstave o neki orientalsko-helenistični boginji Psihi. Weinreich pri Fr. - W. 131 s. smatra obstoj te boginje za dokazan, pristavlja pa, da se sledovi ne dajo zbrati v enotno sliko. Ker so ohranjene številne slike in kipci, ki predstavljajo Amorja, kako z baklo muči Psiho, tega pa v naši pravljici ni, je mogoče, da so te slike v zvezi z omenjenim orientalskim mitom. Vprašuje se, v kakšnem razmerju je potem Apulejeva pravljica do one Reitzensteinove orientalske bajke. In ali je primarna pravljica ali ona orientalska bajka, ki je niti dobro ne poznamo? Nato dodaja: »Eine klare und allgemein überzeugende Antwort dieser Frage nach der letzten Endes zugrunde liegenden Urform kann vorerst noch nicht versucht werden,

dazu ist das Material mythischer Art noch nicht reich und eindeutig genug.« Gotovo je, pravi W., da ima pravljica dolgo in zapleteno predzgodovino.

Reitzensteinu se ni posrečilo drugega, kakor da je iz grških virov dokazal v oni orientalski bajki par Eros in Psiha. Zato se raziskovalci pravljic upravičeno držijo tega, kar je: dejstva, da obstoje sorodne pravljice in bajke. Zadnje večje delo v tem smislu je Tegethoffovo, nekaj gradiva pa je zbranega tudi pri Fr. - W. Teg. navaja sorodne motive iz 203 pravljic, ohranjenih pri raznih narodih v Evropi, razen tega pa še pri ciganih, Indijcih, Armencih, Osmanih, Semitih in Mongolih. Zato bom tu navedel le paralele pri Kel. in Papr., ker te v navedeni literaturi niso upoštevane. Kel. in Papr. zopet navajata nadaljnje slovenske in shrv. paralele. Teg. 68 ss. podaja sistematičen pregled o razlagah te pravljice do njegovega časa: to namreč, ne bajka, je po njegovem mnenju. Meteorološka razlaga ga ne zadovoljuje, ker v konkretnem primeru ničesar ne nudi in je tudi že zdavnaj pokopana. Tudi Frazerjeva razlaga v smislu totemizma ima po njem to slabo stran, da je prevelika razdalja med prepovedjo, jesti neko žival ali rastlino, in prepovedjo, videti božanskega soproga. Langovi etnološki razlagi sicer priznava (str. 71), da morda more razložiti motiv prepovedi, ne more pa celega kompleksa pravljic o zakonu z vilinskimi bitji («Mahrtenhe»). Andrew Lang je namreč v delu Custom and Myth (1884), 64—86, opozoril na običaj, da se pri mnogih narodih novoporočenca ne smeta videti neoblečena i. p. Po-udarjam, da Teg. hoče najti razlago, ki naj razloži obenem vilinski zakon in prepoved, videti zakonskega druga. Teg. si sam po L. L a i s t n e r j u, Die Rätsel der Sphinx (1889), in po Leyenu razlaga nastanek pravljice s pomočjo sanj in sicer kot pravljico o motenem vilinskem zakonu. Leyen je v B. Bl. f. VKK 1₆₀ (citat po Teg. 85, 2) to hipotezo formuliral tako: »Im Traum glaubt man den Geliebten zu besitzen und zu genießen, wenn man erwacht, ist er verschwunden«; enako v Das Märchen, 3. izd., 58, kjer nadaljuje: »Dies ursprüngliche Traummotiv wurde mißverstanden und merkwürdig und tief weitergebildet: im indischen Märchen darf Purûravas die himmlische Urvaçi nicht nackt sehen, die Ghandarven aber lassen es blitzen in der Nacht, so daß er wider seinen Willen die Geliebte erblickt und verliert. Im römischen Märchen des Apulejus beleuchtet Psyche den Amor, er erwacht, weil die Tropfen auf ihn fallen, und sie verliert ihn.« Leyen mora torej vzeti na pomoč nerazumevanje ter čudno in globoko preobrazbo. Teg., katerega Leyen v 3. izd. navaja na str. 163 s., je hipotezo natančneje izdelal z ozirom na našo pravljico. Na kratko je stvar po njem ta (87 ss.): podlaga za pravljice o motenem vilinskem zakonu so predvsem sanje, v katerih na pr. dekle vidi svojega ljubimca, pa jo nenadna luč zbudi. Kot nadaljnji element pridejo (str. 88) sanje o ljubimcu, ki je mrtev, pa se v sanjah prikaže njegova duša, kakor mislijo primitivni narodi; po to dušo je mogoče iti na drugi svet in jo dobiti (Orfej in Evridika). Na ta način se dejanje

srečno konča, kakor je to v pravljici navadno. Sanje o mori, ki si jo ljudstvo predstavlja kot pošast (odeja, ki nas teži in ovira dihanje, je kosmata!), so dale povod za pravljice o živalskem ženinu. Nato je treba sanje o mori in ljubimcu povezati (92/3). Kakor pa po ljudskem verovanju izgine mora, če imenujemo ime spečega (!), tako (po analogiji) izginejo tudi dobri duhovi. Vendar je med imenom spečega in imenom vilinskega bitja bistvena razlika, ki bi jo bilo treba šele premostiti. Teg. 92 to sam čuti in zato navaja še Laistnerjevo mnenje: »der Alp weicht, sobald der Schläfer im Stande ist, zu sprechen, oder auch nur einen Laut auszustößen.« Toda ali je ta glas ravno ime more? Ali ga mora sploh ima? Ali ni prvi glas samo vzdih težko sopečega človeka?

Gotovo je mogoče s sanjami marsikaj pojasniti, toda razlaga o motenem vilinskem zakonu in prepovedi, kakor si jo zamišlja Teg. s svojo hipotezo, ima po m. mn. to slabo stran, da mora operirati z več elementi. Po navedenem je motivov cela vrsta, glavno je pa to, da nobeden izmed njih ne obsega tega, kar je po Teg. bistveno: moteni vilinski zakon, t. j. vilinski zakon in prekršena prepoved. Na str. 86 sam pravi, da je pot do razumevanja trnjeva. V naslednjem, upam, bom mogel pokazati na tak enoten vir in obenem utemeljiti nazor, da imamo opravka v naši pravljici s prakulturno bajko o bitjih z dvojno ali »fluidno« naravo.

Lévy-Bruhl obširno govori o mitičnih predstavah primitivcev. Med drugim je zanje značilno, da verujejo v mitične prednike svojega rodu, ki so imeli — za nas nenavadna nedoslednost v mišljenju — istočasno človeško in živalsko (pa tudi rastlinsko) naravo. Bajka govori o njih zdaj kot o ljudeh, zdaj zopet kot o živalih, ki pa še vedno po človeško mislijo (basni!). V oblikah vidnega sveta primitivci ne vidijo nič bistveno važnega in zato tudi za sodobnost priznavajo možnost, da obstoji taka istočasna dvojnost, neka posebna »fluidnost«, kakor to imenuje Lévy-Bruhl; živijo obdanj od mističnih in mitičnih predstav. In ta svet je zanje bolj realen kakor fizični, ki je le gol odsev onega mitičnega, kar močno spominja na Platonove ideje. V vsakem predmetu vidijo na pr. Marindanim na nizozemski južni Gvineji podobo onega mitičnega »Deme«, mitičnega prednika, ki je predmet prvič naredil. Ker je Dema imel tudi človeško obliko istočasno z živalsko, rastlinsko i. p., ima človeško obliko tudi tista žival, rastlina i. p.: nič za to, da se to ne vidi, glavno je, da to je tako. Zato pa tudi nikdar ni mogoče vedeti, ali ni neka žival ali rastlina ali pod. samo na videz žival itd., v resnici pa Dema, kar se lahko vsak trenutek pokaže na kaki nenavadni kretnji, pojavu itd. Zato tudi ni še dandanes nič nemogočega, da se nekdo poroči in se pozneje izkaže, da je bil zakonski drug v resnici krokodil, kenguru ali ptič. Lahko pa nekdo ujame žival, ki se spremeni v človeka — bila je Dema —, pa se pozneje zopet vrne v živalsko obliko. Ni se torej čuditi, da bajke tolikokrat govore o zakonu s takimi bitji.

Lévy-Bruhl navaja za to več primerov; da se živimo v ta svet, je treba nekaj vzgledov, ki jih vse navajam po njem. Naslednjo bajko (str. 227) pripovedujejo Marindanim:

Nazr captura vivant un petit porc (qui était né d'un homme), dans l'intention de l'élever, et il en confia le soin à ses Nakari (jeunes filles suivantes), Sangam et Samaz. Ce porc cependant était aussi un Dema... Tantôt il se transformait en jeune homme, tantôt en porc. Pendant le jour, c'était un porc qui n'avait rien d'extraordinaire; la nuit, près de Samaz et Sangam, il se transformait en jeune homme, et il abusait de ces jeunes filles. Personne n'avait rien remarqué de ce manège, jusqu'au jour où leur mère trouva dans la hutte une sorte de bande molletière, qui ne pouvait appartenir qu'à un homme. Elle découvre que le porc est un Dema, et elle révèle ce qu'elle a vu. On décide de le tuer. Nazr y donne son consentement.

Motiv živalskega ženina je tu v prvotni obliki: bitje s fluidno naravo. Začaranost in odrešitev, kar je pogosti motiv v evropskih pravljicah, je nekaj sekundarnega. O teh zakonih pravi avtor (str. 239): Le plus souvent, la femme ignore la dualité de nature de l'homme. Kot nadaljnji vzgled navajam nasledno papuansko bajko (239):

Un jour, deux frères prirent vivantes deux petites laies, et les rapportèrent chez eux. On les garde dans un enclos. Après quelque temps, leur mère leur demande d'épouser ces laies... Un peu plus tard, une des laies accoucha d'un garçon, l'autre d'une fille; ce n'étaient pas des porcs, mais bien des enfants. Quand ils furent adultes, ils se marièrent. Voyant leurs enfants bien établis, les deux frères dirent: »Voilà nos enfants bien mariés. Il n'y avait pas ici d'êtres humains, et c'est pourquoi nous avons pris tous deux une femme-laie. Maintenant, il y en a; pourquoi restons-nous ici?« Ils se sentirent honteux, et une nuit il se sauvèrent. Ils se défirent de leur peau d'homme et devinrent des porcs. Depuis lors, il y a beaucoup de porcs dans la brousse. Quand nous mangeons du porc, en fait, nous mangeons de la chair humaine.

Na koncu koncev ni jasno, ali sta bila brata prašiča ali človeka. Toda te nedoslednosti v mišljenju primitivci ne čutijo in, če jih kdo nanjo opozori, jo preidejo kot nepomembno. Za našo temo je zanimivo, da se brata začneta »sramovati«. Lévy-Bruhl 241 pravi o tem: Ce sentiment de »honte« insurmontable se manifeste régulièrement, chaque fois que la dualité de nature d'un homme ou d'une femme se trouve révélée — par exemple par une indiscretion. Offensés, ils se séparent du groupe social auquel ils n'appartenaient pas réellement. Rien ne peut les retenir. Une fois partis, rien ne peut les ramener. Na str. 228: Ces Demas mi-humains mi-animaux redoutent donc que leur double nature ne soit connue. V drugi bajki je žena tako bitje (245 s.); ko nekega dne nekdo omeni njeno poreklo, zapusti moža. Lévy-Bruhl dodaja (246): Dans ce conte encore, la »honte« ne permet pas à une femme d'origine animale de continuer à vivre dans un groupe humain, parce que son secret est connu, et qu'on en a fait une insulte pour son enfant. Bajka z Alaske (256) vsebuje isti motiv: nekdo se oženi z ženo-raco, ki ne mara jesti drugega kot travo. Ko jo tašča v jezi vpraša, ali je raca, vzame otroka in odide. Avtor zopet

opozori (257): Comme dans le conte papou, quand elle a entendu une allusion désobligeante à son origine, elle a ressenti l'injure, elle a eu »honte«.

Prepovedano pa ni samo o meniti dvojno naravo, v drugih bajkah je zastopan motiv, da ni dovoljeno videti tako bitje v oni naravi, katero skriva. Marindanim pripovedujejo o dveh prijateljih, nekaki čaplji in morskem orlu (226 s.): Mais les gens du village ne savaient pas que c'étaient des Demas, car ils ne se transformaient en oiseaux que lorsqu'ils étaient seuls et loin du village, pour pêcher dans le marais... Sin morskega orla odkrije, da je oče Dema in da se spreminja v ptiča, ter pove to materi. Orel to opazi in iz strahu, da ne bi žena izdala skrivnosti, jo da po prijatelju ubiti. Papuanska bajka (240 s.) govori o očetu-kači, katerega hči se poroči. Oče hodi v odsotnosti zeta pazit na otroka. »Le soir, la femme revint la première à la maison, et parla à son père... il rentra dans l'eau. Le mari ne sut pas qu'un étranger avait été chez lui. Sa femme ne lui avait jamais rien dit de son père, elle était honteuse que ce fût un serpent.« — Ta čut sramu je vzrok, da pride do odhoda, do katastrofe, to je ona prepoved, ki je človeški zakonski drug ne sme prekršiti. Obenem vidimo, da je v teh bajkah vilinski zakon zvezan z motivom prepovedi organsko. — Prehajam na bajko južnoameriškega plemena Arekuna, za katero je značilna ista fluidnost in čut sramu, kakor smo jih videli v bajki z Nove Gvineje in od drugod. Lévy-Bruhl jo navaja na str. 250 s. po Koch - Grünberg, Vom Roroima zum Orinoko II 82—87 (nemškega izvirnika nimam na razpolago):

...la fille du vautour royal s'est posée sur la poitrine du héros. Comme elle voulait lui entamer le corps à coups de bec, il la saisit. Les charognards s'envolèrent. Il dit à la fille du vautour royal: »Transforme-toi en femme! Je suis si seul ici, je n'ai personne pour m'aider.« Il la prit avec lui dans sa maison solitaire. Là, il la garda comme un oiseau apprivoisé. Il lui dit: »Je vais à la pêche. Quand je reviendrai, je veux te retrouver transformée en femme!« — Elle obéit... et il l'épouse. Il lui apporte du gibier. »Tu peux le manger comme tu veux, cru, ou cuit!« Alors il mangea avec elle, et elle s'habitua vite à lui. Elle l'aimait; il lui apportait beaucoup de venaison, et la nuit il dormait avec elle. — Après quelque temps, elle veut aller voir sa famille. Il y consent. Elle reprend sa forme d'oiseau, et s'envole. Le lendemain, il la voit en rêve (comme elle le lui avait promis), et bientôt elle arrive chez lui avec deux de ses frères. Ils descendent en décrivant de grands cercles, jusqu'à ce qu'ils soient tout près au-dessus de lui. Sa femme lui dit: »Voici mes frères! N'aie pas honte de moi! Moi non plus, je n'ai pas honte de toi! Tu peux aussi bien avoir commerce avec eux.« — Il tue un cerf, et ils le mangent tous ensemble. Ses beaux-frères restent là deux jours. Ils lui avaient apporté un vêtement de plumes de vautour royal. La femme ordonna qu'on en habillât son mari. Il mit donc ce vêtement, et se transforma ainsi en vautour. Elle mâcha du kumi, et en souffla sur lui. Puis elle dit: »Maintenant nous al-

lons partir! N'aie pas peur!...« Ils arrivent tous les quatre au ciel, chez les vautours royaux... Le père vient voir le mari de sa fille. Il lui fait très bon accueil. Il y avait là beaucoup de monde.

Za razumevanje naj dodam, da si predstavljajo primitivci metamorfozo iz človeka v žival tako, da si človek obleče živalsko kožo (Lévy-Bruhl 241 s. i. dr.). Motiv je dobro znan tudi iz evropskih pravljic, poleg onih, ki jih omenja Teg. 26, prim. še Kel. št. 66 ter Papr. št. 9 in 10. O teh metamorfozah pravi Lévy-Bruhl (237): Ce changement est bien une transformation, puisque »peau«, chez ces primitifs, équivaut à »corps«. Zopet seveda ne smemo natezati besed, češ kako je mogoče svoje telo sleči: naši in primitivni pojmi se ne krijejo, vsi prevodi le približno podajajo to, kar si primitivci mislijo, povsod so potrebni za nas komentarji. Mnogo pa ostane še potem nerazumljivega. Da žena pihne »kumi« v moža, je poznejši motiv (Lévy-Bruhl 250).

Bajka sicer ni identična z Apulejevo pravljico, vendar je tip isti; da je v njej bitje z dvojno naravo ženska, v Apulejevi pravljici pa Amor, ni bistvene važnosti. V obeh gre za vilinski zakon; v zakon stopi moški, ki živi v samoti; v ženi se zbudi želja po svojcih, kar je v tem tipu znan motiv (Teg. 31). Nato sledi obisk. Nobenega pomena ne pripisujem podobnosti, da sestri prinese po zraku zefir v dolino, v bajki pa priletita brata s sestro v velikih krogih nad junaka. Od tu dalje gresta pravljica in bajka vsaksebi: isto ugotavlja za druge pravljice tega tipa Ad. Kuhn pri Fr. - W. 125. V Apulejevi pravljici in mnogih drugih pride do prekršitve prepovedi in s tem do katastrofe (Teg. 37 ss.), enako v bajkah primitivcev (gl. zg.). Isto se zgodi v hrv. pravljicah (Papr. št. 9 in 10), kjer živalsko kožo vilinskega bitja prezgodaj sežgo in zato pride do odhoda malo pred rešitvijo (kar je seveda sekundaren motiv). Po katastrofi sledi pri Apuleju motiv o nalogah, ki jih mora izvršiti Psiha, da si zopet pridobi moža (Teg. 44). Da ta del prvotno ni bil v zvezi s prvim delom, se vidi še pri Apuleju po tem, da govori o Psihi nenadoma kot o Venerini sužnji, medtem ko je na začetku pravljice kraljična. Filologi in pravniki so zaman iskali, po katerem grškem ali rimskem zakonu bi bila Venera nenadoma dobila to oblast nad Psiho: Apulej se je morda poigral s kakšnim anahronizmom, so si mislili. Iz navedenih paralel se vidi, da je bilo s katastrofo konec bajke. Ker pa pravljica ljubi srečen konec, so dodali naloge in apoteozo oz. metamorfozo. Pri Papr. št. 10 je to na kratko opravljeno z besedami: »Otišo je u svit, a ona ga je tražila dvi godine i jedva ga je našla, i tako su se opet sastali i zajedno živili.« Do istega rezultata je prišel J. van Wageningen, Psyche ancilla (Mnemosyne XLIV 177 s.). Po njegovem mnenju je Apulejeva pravljica sestavljena iz dveh: prva se je končala s tem, da Amor pobegne, v drugi je bila Psiha Venerina sužnja, na katero je bila Venera zaradi njene lepote ljubosumna in jo je zato izročila Amorju (citat in résumé po Mar. 26). V arekunski bajki do prekršitve prepovedi ne pride, toda tudi v tej je motiv naznačen, ker reče žena možu,

naj se je ne sramuje. Njen dostavek: »Tudi jaz se te ne sramujem« je, kakor kažejo druge bajke, poznejšega izvora. Ko Psiha naloge izvrši, teče dejanje pravljice in bajke zopet paralelno do konca.

Priznati je, da so evropske pravljice ne samo po posameznih motivih, ampak celo mnogokrat po tipih sorodne prakulturnim bajkam in da so te bliže prvotni miselnosti. Še mi se le z nekim naporom vzdržujemo v svetu trdih fizikalnih zakonov, neko potlačeno nagnjenje nas vleče k svetu, kjer so neomejene možnosti. V pravljичnem svetu se to nagnjenje sprosti in to sproščenje je oni znani občutek, ki ga imamo, kadar poslušamo pravljice (Lévy-Bruhl 312 ss.). V gornjih vrsticah je bilo ponovno govora o fluidnosti, v bajkah o bitjih s fluidno naravo vidim jedro tudi Apulejeve pravljice; vprašati utegne kdo, ali smemo s to predstavo računati tudi pri evropskih pravljicah. Nilsson, Griech. Religion, München 1941, str. 29, mimogrede omenja: »es ist bemerkenswert, wie bei Homer (= Od. 19, 518 ss.) Aedon zugleich die im Gebüsch sitzende Nachtigall und eine Frau, die Tochter des Pandareos, ist; sie schillert unbestimmt zwischen Tier und Mensch.« Pri Horacu, Sat. I 8, najdemo isto predstavo: v v. 3 pravi Priapov kip o sebi »deus inde ego«, toda v v. 46 s. »nam displosa sonat quantum vesica, pepedi diffissa nate ficus«. Priap je oboje obenem: bog in smokvin les, ki počni in s tem prežene čarovnici. Horac ima to predstavo ali iz ljudstva ali pa je v njem nastala spontano ista, kakor so jo imeli nekoč primitivni ljudje, kar pri umetnikih ni redke pojav. Predvsem pa na predstavi o fluidnosti temelje tudi evropske bajke in pravljice o metamorfozah. Ko se je namreč ta predstava zabrisala, je stopila na njeno mesto druga o zaporednosti dveh oblik, tako da je na pr. nekdo podnevi žival, ponoči pa človek. Kot tretja stopnja je prišla metamorfoza za dalje časa ali za vedno. S tem v zvezi so začeli gledati v metamorfozi posledico čarovnije ali kazen za greh, čemur se je pridružila kot nadaljnji motiv rešitev. S spremembo predstave o fluidnosti je najbrže v zvezi tudi vsebina prepovedi. Dokler so si predstavljali zunanjo obliko kot fluidno, oblika ni mogla biti nobena skrivnost. Razumljivo bi bilo, da na tej stopnji ni prepovedano drugo, kot dvojno naravo omeniti; in res je takih bajk pri Lévy-Bruhlu največ. Ko so pa začeli govoriti o bitjih, ki imajo na pr. podnevi drugo obliko kot ponoči, je postala ena narava, na pr. nočna, skrivna in tedaj je nastal motiv, da je prepovedano bitje v tej in tej obliki videti. Tudi Teg. 33 je glede vrstnega reda prepovedi istega mnenja, čeprav ga ne utemelji.

Če priznamo, da so pravljice tega tipa, kakor je Apulejeva, nastale iz bajk o bitjih s fluidno naravo, sledi iz tega, da sta imeni Amor in Psiha — če naj sploh imata alegorični pomen — prišli v pravljico šele naknadno. Z isto nujnostjo sledi, da je na Apulejevo pravljico ali na ono, v kateri sta se ti dve imeni prvič pojavili, mogla bajka o orientalski boginji Psihi tudi šele naknadno vplivati. Nobe-nega pomena ne bi imelo ugibati, če ni morda orientalska bajka bila pod vplivom prakulturne bajke. Morda bo kdo rekel, da je po razlagi

s fluidnostjo ves problem pomaknjen samo za stopnjo nazaj, na drug problem, kako je nastala predstava o fluidnosti. Toda to je veroslovno vprašanje; zadovoljiti se moramo s tem, da smo našli izhodišče pravljic tega tipa.

Argumentum

Ex quo fonte fabula de Psyche et Cupidine Apuleiana manaverit

Leyen et Tegethoff Laistnerum auctorem secuti ex compluribus somniorum generibus inter se coniunctis fabulam Apuleianam eiusque similes derivatas esse coniciunt. Quod in fabulis matrimonium cum semideo (vel nympha) contractum nomine semidei (vel nymphae) enuntiatio dirimi dicitur, inde ortum esse putant, quod incubum nomine dormientis edito depelli vulgus credit (Teg. 92). At multum interest inter nomen dormientis et semidei. Itaque in fabulas incuborum nomen amatoris, quem puella in somnis vidisset, insinuavisse arbitrantur (Teg. 86 ss.). Iam quod in aliis fabulis eiusdem generis semideus vel nympha se conspici non patitur, ex iis somniis petatum esse contendunt, ex quibus luce subita orta excitati simus. Quibus difficultatibus perspectis et Leyen (58) et Teg. (86) rationem fabulae explanandae facilem non esse ingenue confessi sunt. Mihi vero alia potius via ingredienda esse videatur et quidem ea, quam Lévy-Bruhl opere, quod »La mythologie primitive« inscribitur, monstravit. Etenim vel ex eis fabulis, quas viri laudati verbis supra reddidi, apparere existimo multas gentes adhuc esse imbutas opinione eius modi fuisse quondam heros et heroides natura varia et quae eis non constaret praeditos: quam proprietatem idem vir doctus fluiditatem nominavit (v. Indicem op. I. 327 s. v. Monde mythique, sa fluidité). Quos et speciem hominum et bestiarum vel sine ullo temporis discrimine vel aliam alio tempore prae se tulisse, ita tamen ut, cum hominum more viverent eorumque societatem et conubia appetere, pudore quodam adducti naturae suae duplicis neque mentionem ullam fieri neque omnino notitiam haberi sinerent. Quod si factum esset, eos nulla ratione potuisse retineri, quin e conspectu hominum abirent. Quodsi in fabula Apuleiana aliusque nostris maritus multis laboribus ab uxore improvida exhaustis redire dicitur, haud scio an postea afflictum sit, cum in eis, quas Lévy-Bruhl attulit, nihil simile inveniatur. Ad fabulam vero Apuleianam ea, quae apud Arcunas, nationem Americae meridionalis, narratur, proxime accedit: v. supra p. 67. Unde superstitio illa ipsa initium ceperit, in medio relinquam, cum id ad historiam religionum pertineat.

R. Ložar

Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja

(Prispevek k poglavju Etnografija in prazgodovina)

1. Uvod

Etnografija in prazgodovina sta lahko v dvojnem medsebojnem razmerju, ki ju določa stališče, katero izmed njiju smatramo oz. porablјamo kot glavno disciplino:

1. etnografija je glavna disciplina in se za dosego rezultatov poslužuje tudi prazgodovine,

2. etnografija je postranska stroka drugih znanosti, v našem primeru prazgodovine.

Naslednje vrste naj orišejo vlogo, ki jo ima za dosego etnografskih rezultatov in pri reševanju njenih problemov prazgodovina, prehistorija. Pod tem pojmom je razumeti vedo, ki so ji predmet kulture predrimskih obdobj. Rimska in ranozgodovinska arheologija sta iz razmotrivanja izvzeti, poslednja kljub temu, da ima s prazgodovinsko mnogo skupnih točk.

Prazgodovina je kot pomožna veda etnografije sorazmerno mlajša data. Ni še daleč za nami čas, ko se je smatralo celokupno ljudsko ustvarjanje tako glede običajev, plesov, tvornosti, umetnosti itd. le kot usudlina visoke kulture, katere nosilci so v zadnjih dobah mesta s svojo civilizacijo, prej pa so jo nosili cerkev, fevdalni krogi itd. V izdelkih ljudske kulture so splošno videli le barbarizirano izdajo visoke kulture. Nepravilnost te in take orientacije je že dolgo znana in teoretično jo je etnografija že davno premagala, praktično pa se posledice oz. odmevi tega mišljenja še vedno kažejo. Prazgodovina nima in ni imela v taki etnografiji nič opraviti; tu so se vsi pojavi in vrednote interpretirale z ozirom na njih recentno poreklo in redek, če ne sploh izključen, je bil primer, v katerem je genetična interpretacija segla nazaj v davnino, največkrat v okrožja novodobnih, visokokulturnih skupin, potem kvečjemu še v ranozgodovinsko stopnjo (naselitveno), skoraj nikoli pa v prazgodovinsko.

Prvi pogoj za konkretno odvisnost etnografskega raziskavanja od prazgodovinskega je takšna preusmeritev naziranja, metode in ciljev narodopisne vede, da ta omogoča sodelovanje strok, ki jim je predmet raziskavanja najstarejša davnina. Sodobna etnografija se je pod vplivom etnologije zares in v pretežnem delu preusmerila v tem smislu.¹ Drugi pogoj pa mora izpolniti prazgodovina, ki mora s svojim gradivom vsaj v najbistvenejših in najosnovnejših vprašanih pokazati ali stratigrafsko ali tipološko kontinuiteto pojavov na področju identičnih, če ne to, pa analogičnih problemov, to se pravi, dokazati mora dejanski obstoj vprašanj, ki so obema vedama skupna in jih je mogoče obravnavati samo z njunim tesnim sodelovanjem. Ta pogoj je prazgodovina doslej v izdatni meri izpolnila.

Preden pristopimo k razmotrivanju prazgodovinskih osnov našega narodopisja, je treba očrtati one elemente, ki jih prispeva prazgodovina k etnografiji sploh, oz. na kratko pregledati tista območja etnografije, na katerih so udeležene prazgodovinske kulture.

¹ O problemu informira najbolje W. Schmidt, Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie, 1937, 281 sl. Schmidt jemlje za podlago trojno plast: 1. vrhnjo, ki je posledica visoke kulture; 2. srednjo, v katero segajo odpadline visoke kulture, a se v njej javljajo tudi elementi primitivne kulture; 3. spodnjo zgolj z elementi primitivne kulture. To čisto v duhu arheološke stratigrafije zamišljeno osnovo bi mogel postaviti tudi kak prehistorik. V nekaterih drugih pogledih Schmidt svoji postavljeni tezi nasprotuje. O tem in o raznih drugih etnografskih tezah bo govora v drugem spisu. — Pričujoči članek je močno okrajšan večji spis o predmetu.

2. Splošne prazgodovinske osnove etnografije

Prvo tako območje je zvezano z vprašanjem nosilcev t. zv. ljudske kulture. Katere plasti ljudstva kot tvornega subjekta te kulture so v smislu našega problema »prazgodovinske«? Za nosilca ljudske kulture oz. za one sloje, kjer le-ta v največji meri nastaja, se na splošno smatra kmečki živelj, kar ni popolnoma pravilno. Današnje ljudsko kulturo nosi poleg kmeta v civiliziranih deželah še mnogo drugih slojev, tudi meščanskih; a to so novejši nosilci, ki tu ne pridejo v poštev. Starejše nosilce prvotnih ljudskih kultur kot tudi njihove pozne naslednike v sodobnih slojih pomaga v odlični meri prepoznati vprav prehistorija, kar dokazuje ravno naziranje, da je kmet tak nosilec, čeprav se njegovega prazgodovinskega značaja že več ne zavedamo.

Kmeta v paleolitiku Evrope še ni. Aurignacijska kultura je morda ostanek nižjega poljedelstva, postaje leže v publici. Pravi kmet se pojavi šele v neolitiku.² Tedaj se pojavi v obliki, v kateri si kmeta predstavljamo danes: pojav in pojem kmeta sta tvorbi neolitske dobe. Ker je z nosilcem tesno zvezana njegova gospodarska uredba, velja vse isto o gospodarstvu kot osnovi etnografskega življenja. Tudi to ima svojega pradavnega prednika v neolitiku, ko je poselil kmet natančno iste predele Evrope, na katerih živi še danes in jih urbariziral z istimi kulturami, ki njih potomke žive še danes prav tam.

Vendar kmet ni izključni nosilec ljudske kulture v prazgodovini. V etnologiji in prazgodovini so obstajale pred njegovim pojavom druge kulture, lovska, nomadska itd., da ne govorimo o prakulturah.

Najprej lovec. Lovec je eden najstarejših subjektov prazgodovinskih kultur in se mu pripisuje ves mlajši paleolitik z izjemo aurignacijske. Je to kultura višjih lovcev.³ Ali je lovec iz današnje etnografije izginil? Pač ne, temveč je še danes eden izmed izbranih, klasičnih nosilcev etnografskih kultur in pojavov. Kar se njegove gospodarske oblike tiče, je odgovor mnogo težji nego pri poljedelcu; poljedelec poseda še vedno iste teritorije kot jih je v neolitiku, lovec pa je v Evropi vse teritorije izgubil in tudi sam je prenehal obstajati tako, kot je obstajal v paleolitiku. Ako še vedno obstaja, dasi na drug način, pomeni, da so se zanj razmere odtlej zelo spremenile in da neposredna kontinuiteta ni nikjer vidna. Stvarno je določitev lovstva v današnjih kulturah bolj vprašanje etnologije kot prehistorije zaradi tega, ker poznajo lovsko kulturo le še etnološki krogi, prazgodovina pa le nepobitno dokazuje, da ima tudi sleherno še živeče lovstvo pri nas prehistorično tradicijo.

² Prim. O. Menghin, Weltgeschichte der Steinzeit, 1931, 467 in prej. Isti: Geist u. Blut 1934, 108 sl. Za najstarejšo kmečko kulturo se smatra tzv. Campignien.

³ H. Obermaier, Der Mensch der Vorzeit, 1913. Isti s. v. Jagd v Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. VI, 142, z nadaljnjo literaturo.

Pred nastankom kmeta je v prazgodovini obstajal tudi nomad, predvsem višji živinorejec, ki je prispeval velik delež k nastanku višjega kmeta. Z izjemo nekaterih ljudstev kot so vrvičasti keramičarji, Skiti in predvsem vzhodnoevropski nomadi, pa so ti ljudje v prehistoriji manj znani, zato pa toliko boljše v etnologiji.⁴ Nomad v klasičnem pomenu besede se je iz Evrope popolnoma umaknil in živi le še v drugih delih sveta, predvsem v Aziji. Sodobno življenje je tudi sicer tej gospodarski in socialni obliki odrezalo korenine, podobno kot lovstvu. Nomadizem se je »prilagodil« in je tako n. pr. zastopan še danes v letnem nomadstvu planšarjev, ki pa so večinoma po glavni plati poljedelci. Tudi je brez dvoma mnogo nomadizma v gospodarskem okolju mest. Na videz je tedaj nomad umrl, ne pa v resnici. V resnici je eden glavnih, če ne sploh najvažnejši tvorec ljudske kulture in med etnografskimi subjekti mu prav gotovo pripada še danes prvo mesto. S pomočjo prazgodovine je tudi mogoče ugotoviti njegovo prehistorično jedro.

Ti trije primeri naj zadoščajo za osvetlitev problema nosilcev tako imenovane ljudske kulture. Lovca, nomad in kmet so njeni klasični predstavniki, njeni prvotni graditelji in lastniki. A dočim je kmet še danes ista gospodarsko socialna oblika, kot je bil v neolitiku, sta jo ostala dva izgubila v prid recentnim oblikam. Določitev teh form je stvar etnologije, ker pa je kmet svojo prastaro obliko zadržal, je znamenje, da mu pritiče v tej trojici posebno mesto in se ne smatra često brez razloga kot edini nosilec ljudske kulture. Vsi trije skupaj pa tvorijo »prazgodovinsko trojico« etnografskih subjektov.

V neposredni zvezi s prvo skupino vprašanj je druga, zadevajoča možnost splošne antropološke kontinuitete med prazgodovinskimi in novejšimi periodami, splošne zategadelj, ker si etnografija v tem pogledu ne more lastiti nobene posebne kontinuitete, temveč se le okorišča s tisto, ki jo antropologija izkazuje sploh za vso kulturo v pogledu njenih fizičnih nosilcev. Historična antropologija je v številnih primerih dokazala, da so glavne sedanje človeške rase v Evropi naslednice in posledica evropskih prazgodovinskih ras, zlasti tudi neolitskih in paleolitskih. To nesporno dokazuje, da ni bilo v Evropi v nobenem času popolnega vakuuma in da noben hiatus, če je na videz še tako izrazit, dejansko ni bil absoluten. Tudi v antropološkem oziru vlada možnost kontinuitete.

Za študij oblika socialnega in državnega življenja današnjih ljudskih kultur širom po Evropi ne nudi prazgodovina skoraj nobene opore in nobenega materiala. V tleh se pač ohrani fundament kakega ognjišča, z blatom izpolnjena luknja, v kateri je tičal kol, ki je držal streho koč, skelet v grobu in podobno, toda običaj, ki ga je prazgodovinski človek gojil in iz katerega prvenstveno odsevata

⁴ Vsi ti problemi imajo obliko etnoloških problemov. Obsežno etnološko literaturo o nomadizmu bo navedel spis, ki bo obravnaval odnose etnografije in etnologije.

socialna in državna uredba ljudstva, je nepovračljivo izginil tudi tam, kjer so se njega sledovi ohranili v kaki upodobitvi sočasne ali malo kasnejše umetnosti. Za interpretacijo teh pojavov je sodobna etnografija navezana pretežno na pričevanja etnologije ter onih antičnih in prazgodovinskih virov, ki so se ohranili v antičnem slovstvu. Slično je stanje glede ljudskega verovanja. Kolikor gre za čiste oblike krščanskega verstva, so to visokokulturni pojavi novejše dobe, kjer pa se v ljudskem verstvu opažajo elementi, ki kažejo po svoji naravi na predzgodovinsko, vsaj pa na predkrščansko poreklo, v večini primerov gre že za nekako »interpretatio christiana« in ne more prazgodovina slično kot pri običajih ničesar pojasniti. Da pa segajo nekatere poteze v službi verstva stoječe umetnosti v predkrščanski čas, spada že bolj v poglavje umetniške tvornosti.

Umetnost, umetnostno ustvarjanje ljudstva je med najbolj razmotrivanimi vprašanji ljudske kulture pač zaradi tega, ker je gradivo najbolj nazorno in razumevanju najdostopnejše.

Pretežno se loči umetnostno gradivo v spomenike dvojne vrste: v spomenike idealističnega in v take naturalističnega stila. Tema dvema poloma ustreza tu figuralni, tam ornamentalni stil. Z ozirom na razmerje do nosilca umetnostnega izraza ločimo tu tektonski, tam netektonski stil, z ozirom na posebne lastnosti umetniškega izražanja risarski in slikarski stil itd. Omeniti je še tisto razlikovanje med visoko in malo umetnostjo, kjer predstavlja visoka umetnost navadno sinonim za figuralno umetnost, nizka pa sinonim za ljudsko in ornamentalno umetnost. Razen tega meri ta ločitev tudi na razliko med osebnostno in neosebno umetnostjo.

Tudi ljudska umetnost današnjih etnografskih kultur se loči precej točno v pravkar navedene skupine, ena najvidnejših je ločitev v figuralno in ornamentalno umetnost. Navadno se figuralna sestavina ljudske umetnosti smatra za usedlino oz. pogreznino visoke kulture in umetnosti. V mnogih primerih je taka sodba gotovo pravilna, ker delujejo razni izdelki visoke umetnosti s sugestivno silo ne toliko na fantazijo, kolikor na ustvarjalno razpoloženje ljudskega umetnika. Vendar pa ni vsa figuralna ljudska umetnost odsev visoke. Prazgodovina pokaže, da so ravno tako imenovane višje lovske kulture imele umetnost, ki se je zelo nagibala k figuralnosti, seveda predvsem v smislu živalskega motiva. Človeški figuralni motiv se pa v Evropi prvič pojavi v območju poljedelskih kultur, namreč že omenjenih aurignacijskih postaj. Kakor je geneza in nadaljnja usoda figuralnega motiva za enkrat še zavita v temo, je vendar toliko gotovo, da sodelujejo tudi pri današnjih etnografskih, figuralnih stilih mnogokje prastare tradicije prazgodovinskega datuma.

Popolna gotovost vlada glede prehistorične geneze pri etnografskih stilih ornamentalnega značaja. V današnjih ornamentalnih stilih Evrope ni elementa, ki ne bi imel svojega rodovnika v najstarejših evropskih kulturah, deloma v pozno in epipaleolitičnih, posebno pa kasneje v neolitičnih. Neolitska umetnost se pogosto

istoveti kar z umetnostjo kmeta in kot taka z geometrično umetnostjo ornamentalnega stila. Dejansko je pretežni značaj neolitske umetnosti ornamentalen, kar dokazujejo že imena kot spiralno, linearno ali ubodnotrakasta keramika itd. Ker živi kmet še na stopnji neolitika in sicer i konkretno empirično i psihologično, so razumljivi tudi mnogoštevilni relikti geometrizma in ornamentalizma širom po Evropi, ki pa samo jasno dokazujejo, da je psihološka kontinuiteta med sedanjostjo in prazgodovinskimi stopnjami močnejša, nego se splošno misli. Za ta del ljudske kulture velja nesporno, da je sodobna etnografska realnost le v sedanjost podaljšana prehistorična realnost.

Ni pa čisto pravilno, geometrični ornamentalni stil absolutno istovetiti s kmečko umetnostjo. Že v paleolitiku se drži zgodnje poljedelske kulture figuralni motiv, še bolj pa velja to za kasnejše, neolitske kulture; zlasti so prednjeazijske poljedelske kulture centrum figuralnega motiva, ki se je pojavil povsod tam, do koder je segel vpliv teh kultur. Geometrizem na področju evropskih poljedelskih kultur tedaj ni a priori in absolutno last poljedelca, temveč najbrž samo značilen izraz sinteze teh kultur z visokimi, a še ni popolnoma jasno, katerih. Treba bi bilo zato najprej določiti geometrizem oz. ornamentalizem, ki je specifičen za umetnosti poljedelskih kultur, ker se zdi, da je strogi ornamentalizem v Evropi last nordijskih kultur oz. tistih etnološko-prehistoričnih prakultur, ki so ga ostvarile v nordijskem prostoru.⁵

Posebej je prazgodovina važna za raziskavanje tistega velikega področja pojavov, ki jih nekateri etnologi nazivljejo s skupnim imenom *ergologija*⁶ in ki obsega stanovališče, hiše, naselbine, nošo, orodje za obdelovanje polja in živinorejo, priprave za lov, orožje, izdelovanje raznega posodja, prevozna in prometna sredstva itd. itd. Izmed navedenih kulturnih elementov je zadnje čase najbolj napredovalo poznavanje človeških bivališč, zlasti hiše.

Do nedavna se je etnografija pri raziskavanju hiše zadovoljevala z deskriptivnim delom, spolnjenim kvečjemu z interpretacijo ali v smislu tehnološke ali klimatično-geografske odvisnosti in podobno, dočim se hiša ni smatrala za spomenik kulturne zgodovine, etnično opredeljenega nosilca, socialno in gospodarsko določene kulture, sploh pa ne za spomenik, čigar tradicija bi segala nazaj preko časov prvega pojava njenega nosilca na odnosnem teritoriju. Šele v

⁵ Pregled teorij o ljudski umetnosti O. Erich in R. Beitzl, Wörterbuch der deutschen Volkskunde, 1936, 456 sl., z obširno etnografsko literaturo. — Za prazgodovinsko umetnost M. Hoernes - O. Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, 3. Aufl. 1925. — Probleme nastanka umetnosti in njene delitve v figuralno (l'art figuré) in ornamentalno (l'art décoratif) obravnava H. Breuil, Les origines de l'art, 1925, in Les origines de l'art décoratif, 1926. Dalje Fr. Boas, Primitive Art, 1927. H. Kühn, Kunst und Kultur der Vorzeit Europas, 1925. A. d. a. v. a. van Scheltema, Die altnordische Kunst, 1923. Isti: Die Kunst unserer Vorzeit, 1936. Isti: Die Kunst v Ebert, Reallexikon, Bd. VII, 1936.

⁶ W. Schmidt in W. Koppers. Ergologija zastopa tukaj materialno kulturo. Na splošno ta naziv v etnološkem slovstvu ni prodr.

zadnjem času so se pod vplivom etnologije kulturnohistorične smeri razmere predrugačile.⁷ Etnografiji pa sedaj tudi ni bilo več težko preurediti svoje nazore o hiši in njenem razvoju, saj je prazgodovina nagrmadila zadnja desetletja tolikšno množino primerov prazgodovinske hiše in raznih njenih tipov, da mimo njih ni več nikomur možno iti. Iz tega materiala sledi nesporno, da so praoblike današnjih hišnih tipov širom po Evropi doma v neolitiku in da predstavljajo sledeča obdobja, to je doba bronu in železa, tudi za prazgodovinsko hišo stoletja razvoja, kontaminacije tipov, njih etnološke specializacije in bogato zakladnico splošnih ter posebnih elementov njenega proučevanja.⁸

Kar velja o hiši, velja tudi o vasi oz. o oblikah naselij,⁹ četudi je zadevno gradivo nekoliko manj bogato. Velja pa prav tako tudi o noši in o vseh ostalih gori omenjenih kulturnih elementih, za kar naj zadostuje ta ugotovitev.

Iz splošnega pregleda oz. uvoda v odnose med etnografijo in prazgodovino je postalo zadosti razvidno, kako važno gradivo in pobude lahko nudi poslednja prvi. Moderna etnografija se je temu primerno že preuredila. Neobdelana mora ostati na tem mestu vloga, ki jo ima poznavanje prazgodovinske kulture za sodobno ljudsko kulturo in prosveto pri posameznih narodih Evrope.

3. Prazgodovinske osnove slovenske etnografije

Pojasnitev odnosov med etnografijo in prazgodovino s posebnim oziranjem na Slovenijo se mora izvršiti po vidikih, očrtanih v prejšnjem poglavju.

Trojica lovec-poljedelec-nomad je zastopana na našem ozemlju že v najstarejši dobi njegove poselitve. Ozemlje Slovenije je bilo po doslej znanih ugotovitvah prvič poseljeno v mlajšem paleolitiku (Olševa, Njivice itd.).¹⁰ Pri teh alpskih postajah ne gre za nikako poljedelsko kulturo, temveč za usedline primitivnega lovstva. Kako je z višjimi oblikami lovske kulture pri nas, še ni popolnoma jasno. Za njen večji razmah naše ozemlje ni bilo posebno pripravno in ni dajalo potrebnih pogojev. Verjetno je, da jih v neolitiku zastopa kultura stamb na kolih.

Popolnoma dognan je za naše ozemlje pojav poljedelca v mlajšem neolitiku, vsaj v višjih oblikah kulture. Ta čas so geografsko-klimatične razmere omogočile obsežnejšo kolonizacijo. Postaj je za

⁷ Prim. o tem W. Schmidt, Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie, 1937, 279 sl.

⁸ Slovstvo o prazgodovinski hiši je že tako obsežno, da ga tu ni mogoče niti v izvlečku navajati. Precej dobro zbrana nemška etnografska literatura pri B. Huppertz, Räume u. Schichten bäuerlicher Kulturformen in Deutschland, 1939, 167 sl.

⁹ Lit. Huppertz, l. c. 120.

¹⁰ Literatura pri R. Ložar, Razvoj in problemi slovenske arheološke vede (Zbornik za um. zgod. 18, 1941, 129 sl.).

zdaj šele majhno število, mnogo več je prostih najdb, ki se drže predelov, označenih z izdatnimi sloji puhlice in torej pripravnimi za poljedelstvo. Zgodovina kmeta na slovenskem ozemlju se mora pričeti pri neolitskem poljedelcu.¹¹

Tretji nosilec, nomad, je direktno najmanj prijemljiv. To je razumljivo, ker življenje nomada nima niti stalnih oblik stanovanja niti takih oblik socialnega in gospodarskega življenja, da bi podobno kot kmetovalčeve pretrajale stoletja. Bivališče nomada je šotor, jurta, ki jo ob odhodu v druge kraje družina vzame s seboj. Nomad pa je oprijemljiv pri nas posredno preko raznih kulturnih elementov, ki kažejo, ali in kako je nomadska kultura zastopana v naši sodobni etnografski resničnosti.

Za etnografijo sledi že iz povedanega nujno, da mora upoštevati dejstva prehistoričnega razvoja kultur na naših tleh, ki pozna v jasno opredeljeni obliki omenjeno klasično trojico nosilcev etnografskih kultur. Nadaljnje dokaze mora prinesiti pregled gospodarskih in ostalih oblik kulturnega življenja.

Skoraj glavni del etnografskega gradiva tvorijo orodja, potrebna za gospodarjenje. Če nič drugega, že samo to dokazuje važnost gospodarstva v življenju ljudske kulture. Gospodarstvo zato je in kjer še ni, mora tudi postati enakopraven predmet etnografskega raziskavanja kot n. pr. običaji, umetnost itd. Raziskavanje slovenskega gospodarstva z etnografskega stališča je še v povojih, drugače pa je v tem pogledu pri naših sosedih. Zato sledeče vrste nimajo nobenega drugega cilja, kot opozoriti na njegovo potrebo tako zaradi spoznanja gospodarskih oblik naše domovine kakor zaradi izpopolnitve naše etnografije.

Izmed trojice nosilcev ljudske kulture v današnji naši etnografiji lovec z lovstvom ni več zastopan v oni primarni obliki, kjer je uspeh posamezne lovske kampanje odločal tudi o življenju človeka in njegove družine. Kot taka osnovna gospodarska oblika je lovstvo torej iz naše kulture izginilo podobno kot iz ostalih evropskih. Ohranilo pa se je nekako na robu življenja oz. borbe za obstoj kot izpopolnilo pridobivanja hrane, morda ne toliko na deželi kolikor v mestih, in kot opravek določenih socialnih plasti, zlasti meščana, ki je v tem oziru samo nadomestil svoječasnega plemiča. Čeprav pa to lovstvo nima niti značaja samostojne gospodarske in kulturne enote, recimo kulturnega kroga, niti ni več teritorialno določeno, kar je svojčas bilo, temveč je prepredlo kot staničje razpadlega organizma drug organizem, mora vendar njegovo raziskavanje izhajati iz prazgodovinskih primerov lovstva. Že omenjene paleolitske kulturne postojanke za to najbrž ne prihajajo več toliko v poštev, ker nimajo razvitih višjih oblik, tem bolj pa kultura stavb na kolih s svojim izredno razvitim značajem lovske kulture. Zlasti

¹¹ J. Klemenc, B. Saria, Blatt Ptuj, 1936. Ista: Blatt Rogatec, 1939.

velja to za kontinuiteto in tipološke sorodnosti v ergologiji.¹² Ena izmed najvažnejših nalog naše etnografije je, rekonstruirati na podlagi številnih ostankov ves lovskokulturni kompleks slovenskega narodopisja. Tedaj se bodo poleg etnoloških paralel pokazale tudi jasne prazgodovinske vzporednice. Pojasniti se mora tudi vprašanje, kateri današnji element je prevzel etnološko funkcijo lovstva.

Drugače je s poljedelcem. Današnji poljedelski predeli Slovenije se v glavnem ujemajo z onimi, ki so bili urbarizirani v neolitiku. Prvi pogoj študija v tej smeri je zlasti podrobna analiza sodobnega poljedelskega gospodarstva Slovenije v etnografskem pogledu. Neolitsko poljedelstvo je gotovo že poljedelstvo višje vrste, tje pluzno gospodarstvo (Pflugbau), oratarstvo. Klasična tla zanj predstavlja publica. Razvojno starejša stopnja je poljedelstvo, ki pluga še ne pozna ali sploh ne pozna in ki se poslužuje za obdelavo zemlje le navadnih motik, kopačic, srpic in podobnega, torej nekako vrtnarstvo.¹³

Etnološko določenega kroga nižjega poljedelstva v naši etnografski realnosti ni, je pa pomešano na vseh koncih in krajih med oratarstvo. Vrtnarstvo oz. nižje poljedelstvo kaže pri nas danes dvojno lice:

1. ta oblika rastlinogojstva se pojavlja pretežno v spremstvu naših mest, ki prejemajo od tod zelenjavo;

2. na deželi je vrtnarstvo te vrste podlaga za razvoj svinjereje. V zvezi s tem se pojavljajo neke prehistorične paralele. Tako je poljedelstvo v kulturi kolišč obstalo na stopnji nižjega poljedelstva, predvsem pač zaradi geografsko-klimatičnih pogojev, toda za gotovo tudi zaradi celotnega značaja te kulture.¹⁴ Zanimivo je, da se centrum nižjega poljedelstva še danes nahaja v območju prazgodovinske kulture, to so južna predmestja Ljubljane (Krakovo, Trnovo), imajo pa tak značaj tudi kulture na Barju. Druga zanimivost je visoko razvita svinjereja na Gorenjskem; svinjereja je razvojni korelat vrtnarstva.¹⁵

¹² Lovska komponenta ljubljanske kulture (prim. o tem moj spis Študije o ljubljanski keramiki, Glasnik Muz. dr. za Slovenijo, XXII, 1941, 1 sl., je dobila nehotе potrdilo v povestnem ciklu Bobri pisatelja-lovca J. Jalna. Zanimivo je opazovati nekatere poteze, ki označujejo razlike med visokoalpskim in nižinskim lovom.

¹³ E. Hahn, Entstehung der Pflugkultur, 1911. Isti: Von der Hacke zum Pflug, 1914. Fr. Graebner, Ethnologie (v Kultur der Gegenwart, III, 5, 1923, 525). W. Koppers, Die menschliche Wirtschaft v. W. Schmidt - W. Koppers, Völker und Kulturen (Der Mensch aller Zeiten, III. Bd., 1924). O. Menghin, Weltgesch. der Steinzeit, pri zadevnih poglavjih.

¹⁴ Znano je dejstvo, da se kulture stavb na kolih pri današnjih primitivnih narodih rade drže močvirskih predelov, kar jih tudi v veliki meri varuje pred vplivi močnejših kultur. V švicarskih koliščih je zastopano oratarstvo v večji meri.

¹⁵ Menghin, l. c., 274 označuje poseben kulturni krog po gospodarski panogi svinjereje (Schweinezüchterkulturen); bolje oprijemljiv je ta krog šele v mezolitiku. V paleolitiku mu tipološko ustrezajo kulture pestnjakov (Faustkeilkulturen). Prim. tudi Menghinova izvajanja str. 467.

Med poljedelske oblike gospodarstva spada tudi vinogradništvo, ki je z etnografskega stališča prav tako neobdelano, čeprav je naša narodna pesem polna Dionizovega elementa in je v senci trte zbrano zavidljivo bogastvo ljudskega blaga. Prazgodovinsko poreklo vinogradništva ni še utrjeno, upoštevati pa je dejstvo, da se neolitske proste najdbe na robovih Dravskega polja presenetljivo točno drže vinogradniških predelov. Prvo izpričano sporočilo o vinogradništvu na slovenskih tleh je rimskega datuma, spet pa najbrž ni brez pomena, da leži centrum v osrčju omenjenih prehistoričnih najdb. Vinogradniške kulture so v predzgodovinskem času le težko prijemljive.

Končno n o m a d. Nomad je pravi zastopnik živinorejca, dočim nižji lovec nikdar ni, višji pa le pogojno. Zakaj se na našem ozemlju ni mogla razviti nomadska kultura, je bilo že povedano. K navedenim vzrokom se pridružuje še ta, da ravno nomadizem kaj kmalu rad opusti svojo prvotno pravo obliko, brž ko se združi ali nasloni na kako drugo kulturno plast, recimo na poljedelstvo. Iz te združitve poženejo potem skoraj redoma visoke kulture. Naše ozemlje je danes prosto slehernih čistih oblik nomadizma. To je deloma čudno, ker je v prazgodovini in kasneje doživelo mnogo nomadskih invazij. O prvi taki invaziji, ki se je izvršila konec neolitika, spričujejo ostanki oziroma sledovi tako imenovane vrvičaste keramike, raztreseni precej obilno po naši domovini. Med drugim je ta invazija zajela tudi kulturo na Ljubljanskem barju, kakor je bila sploh važna v poznoneolitski dobi. Te keramičarje smatrajo nekateri za prave nosilce indogermanizacije. Druga, v podobnem smislu interpretirana kultura so ljudje, za katerih keramiko so značilne zvončaste čaše. Tudi ta oblika je zastopana pri nas. O značaju teh ljudi si znanstveniki še niso na jasnem. O invaziji Hunov, Avarov in Turkov je zadosti znanega; so ranozgodovinske.

Prav zaradi že omenjene prirojene tendence nomadizma k tvorbi višjekulturnih oblik je razumljivo, da po njem danes ni več direktnih sledov. Ostanek nomadskega gospodarstva je skrit v poletnem nomadizmu naših planšarskih kultur, ki pa je večinoma prislonjen k poljedelskim podlagam. Izmed hišnih tipov je v zvezi z nomadizmom najbrž še ta ali ona stavbna oblika v okviru naših pastirskih kultur. Konkretno kontinuiteto s prazgodovinskimi je težje poočititi; zategadelj, ker je ostalina prazgodovinskih nomadov skrajno majhna in neizrazita. Kljub temu pa žive še močni sledovi v posameznih kulturnih vrednotah, tako zlasti v naši narodni ornamentiki.

Zasledovanje elementov lovske in nomadske kulture v naši etnografiji spada med njene težje probleme. Etnografija ima tu dolžnost, skrbno zbirati gradivo, ki ga more spravljati v organične sestave in zveze samo etnologija s svojimi bogatimi znanstvenimi sredstvi in pripomočki. Interpretacija teh kultur je zato klasično etnološko opravilo.¹⁶

¹⁶ V zvezi z lovstvom, poljedelstvom in živinorejjo so številni običaji, ki so dragoceno kulturno blago samo po sebi, razen tega pa še viri za druga

Še težje je raziskavanje ostalih kulturnih oblik, socialne, plemenske in državne organizacije, ki je tudi v izključni meri zadeva etnologije. Prazgodovina je v tem oziru sama popolnoma odvisna od etnologije, kar je razumljivo. Glavni viri za študij teh pojavov so pri nepismenih ljudstvih običaji, socialne starozitnosti, šege, verovanja itd., ki pa se v zemlji ne ohranijo in sploh nimajo značaja spomenikov tako imenovane materialne kulture. Zato je etnografija tu še bolj nego v prejšnjem primeru navezana na izkustva in pomoč etnologije.

Precej drugače je glede naše etnografske umetnosti. O ljudski umetnosti Slovencev je bilo napisanih že lepo število razprav, med njimi takih s tehničnimi izvajanji. Za večino izmed njih je značilno, da niso iskale nobene zveze z našo prazgodovinsko umetnostjo. Deloma je to razumljivo in pri večini izmed njih sploh ni bilo potrebno, ker obravnavajo stvarino, ki je pod nedvomnim vplivi visoke umetnosti in torej iz zadnje faze etnografskega razvoja.¹⁷ Pri onih maloštevilnih spisih, posvečenih naši narodni ornamentiki, ki je za študij ljudske umetnosti vir prve vrste, se je pa značilno takoj pokazala potreba interpretacije s pomočjo prazgodovinskih paralel, kar dokazujeta Sičev predgovor k belokranjskim pisanicam in Barletov članek o istem predmetu.¹⁸

Naša etnografska umetnost vsebuje več določeno med seboj razlikujočih se stilov, opaznih predvsem v ornamentiki. Tako tvori Gorenjska samosvoje območje naturalističnega rastlinskega okrasa, ki ga v taki obliki nima nobena druga pokrajina, v nasprotju z njo pa je n. pr. Bela Krajina območje geometričnega ornamenta abstraktnih oblik. Dolenjska in srednja Kranjska sta v glavnem področji stilnih prehodov.¹⁹

Prehistoričnega porekla je nedvomno velik del belokrajinskega geometrizma. Sič pravi, da spominjajo ornamenti pisanic na okrase lončenega posodja iz Podzemlja.²⁰ To opažanje je treba spopolniti v tem smislu, da na hallstattskodobni ornament keramike iz Grma pri Podzemlju izmed motivov pisanic spominja zlasti spiralno drevesce, dvojna voluta, imenovana steljica.²¹ Ta motiv so zanesli v Belo Kra-

razmotrivanja. Rekonstrukcijo posameznih navedenih krogov omogoča zlasti tudi zbiranje tega gradiva. V zadnjem času obravnavajo z uspehom in po sodobnih metodah običaje Fr. Kotnik, B. Orel in Fr. Marolt. Prazgodovina lahko črpa tu marsikaj za izpolnitev v njej obstoječih vrzeli.

¹⁷ Sem spadajo spomeniki kot so panjske končnice, slike na šipo, poslikani stropi v cerkvah itd., tudi poslikano pohištvo.

¹⁸ J. Barle, Pisanice iz Bele Krajine. Izv. Muz. dr. III, 1893. 233. A. Sič, Narodni okraski na pirhih in kožuhih, 1922.

¹⁹ O tem je v raznih svojih spisih razpravljal pok. S. Vurnik.

²⁰ Izkopanine v arheol. zbirkah Nar. muzeja v Ljubljani, A. Müllerner, Typische Formen 1900, Taf. XV.

²¹ Vsak ornamentalni motiv se drugače imenuje. Podobno pri naših čipkah, vezeninah. Gl. Barle, l. c. Sič, l. c. ter B. Račič v Popotniku XLIII, 1922, 138.

jino najbrž ilirski prebivalci.²² Geometrični, pretežno trikotniški in rombični ornament ter cikcakasta motivika so pa mnogo starejši, so ostanek neolitskega, premočrtnega trakastoornamentnega stila. Tako tolmačenje se bo marsikomu zdelo morda neumestno, češ, kako naj bi se bili obdržali preko toliko stoletij in tisočletij isti in podobni motivi, ko dejanske kontinuitete ni. Zato imajo poskusi, razložiti te motive in njih celotni stil lokalno, morda več verjetnosti. Toda »lokalna interpretacija« v tem primeru res ne more razložiti pojava geometrizma v Beli Krajini, ker ni omejen samo na pisanice, temveč se ponavlja tudi v ostalih izdelkih (vezenine)²³, pa tudi v glasbi ima Bela Krajina popolnoma analogne značilnosti.²⁴ Upoštevati je tudi treba, da belokrajinski geometrizem ni osamljen, temveč da obstoji v vzhodni Evropi cela vrsta takih stilov; prvi podoben je doma v Slavoniji, enaki so na Slovaškem itd. Geografska slika njihovih ozemelj nesporno kaže, da so to le še otoki svojčas strnjjenega področja geometrizma te vrste, ki je prazgodovinskega porekla.

Kar se njegove karakteristike tiče, je stil belokrajinskega geometrizma namreč zelo podoben geometričnim stilom, ki jih je na svojih invazijah širom po Evropi ustvarjala na podlagi starejših avtohtonih elementov vrvičasta keramika, to je ona nomadska skupina, ki je ob koncu neolitika dosegla ozemlje naše domovine. Njene sledove hranita kulturi na Ljubljanskem barju in v Vučedolu, pa tudi Butmir. Lokalno varianto tega stila vsebuje tudi keramika na Vinomeru pri Metliki.²⁵ Belokrajinski geometrizem je zato nedvomno ostanek prazgodovinske tradicije in sicer tako po svojih motivnih kakor po psiholoških sestavinah. Važne so nakazane zveze z nomadsko kulturo, ki bi jih bilo treba še podrobneje zasledovati.

Za stil gorenjskega ornamentalnega naturalizma ne nudi naša prazgodovina nobenih paralel. Očividno je ta stil v svojih osnovah povsem ranozgodovinski, zraven tega pa poln visokokulturnih, novodobnih vplivov iz sosednjih etnografskih teritorijev. Deloma podoben tip vegetabilnega polnaturalističnega ornamenta pripisuje K u s - N i k o l a j e v vplivu nomadov.²⁶ Kako pride nomad do rastlinskega motiva kot adekvatnega stilnega izrazila, ni popolnoma jasno, verjetno pa je, da je prišel ta ali oni motiv s Turki v Evropo. Toda za enkrat bi bilo treba šele preiskati, če je v prvotni domovini zares last nomadov. Blizu nomadov v Aziji obstoje močne poljedelske kulture,

²² Prvotna oblika motiva je geometrična dvojna spirala ali voluta, tako že Barle točno str. 235. Podobna oblika na keramiki iz Grma je derivat ali odkladnina spiralne ornamentike, prim. moj spis Ornamentika noriško-panonske kamnoseške industrije (ČZN 29, 1934, 137 sl.). — O neolitskih motivih v hrvatskih ornamentih je pisal M. K u s - N i k o l a j e v. Prim. tudi M. G a v a z z i, Zbornik za narod. život i obič. 27, 1929, 1.

²³ A. S i č, Narodne vezenine na Kranjskem, II, 1918: Belokranjske vezenine.

²⁴ S. V u r n i k, Študija o glasbeni folklori na Belokranjskem, Etnolog 4, 1930/31, 165 sl.

²⁵ R. L o ž a r v Glasniku Muz. dr. XXII, 1941, 125 sl.

²⁶ Etnolog 4, 1930/31, 146 sl.

deloma pa, in to posebno v Prednji Aziji, visoke kulture.²⁷ Rastlinski ornament tega tipa je znan povsod kot svojina ornamentik v visokih kulturah.²⁸ Zaradi končne jasnosti bi bilo treba tudi preiskati, ali ne krije morda lovška kultura pogojev za pojav tega stila.

Podobno kot gorenjski stil tudi vzhodnoslovenski ornament prazgodovinsko ni razločljiv; najbrž se tu v večji meri uveljavlja rano-zgodovinska tradicija iz dobe naselitve.

Prav tako obstoje živi odnosi med etnografsko in prazgodovinsko tako imenovano materialno kulturo. Sem spada v prvi vrsti hiša, nato po redu ostali elementi (orodje, orožje, noša itd.).

Doslej ugotovljeni tipi prazgodovinskega stanovanja na naših tleh so jama - zijalka, jama ali poljama na prostem, ki je vezana navadno z zasilno prirejenim gornjim delom, stavba na kolih ter koča. V dobi rimske okupacije se pojavi tudi zidana hiša mestnega tipa, ki je pred tem časom neznana. V primeri s tem so stanovališča našega ljudstva enega samega tipa: hiša, prvotno lesena, potem pa po pokrajinah in časih precej različna glede kombinacije lesenega in zidanega dela.²⁹ Zasilna stanovališča sèm skoraj ne morejo šteti, ogljarska koliba, zgrajena iz lubja, pastirski stan itd. tvorijo obliko zase. Iz tega sledi, da so iz te realnosti izginila jamska in poljamska stanovanja ter kolišča. V prazgodovini zelo razširjen tip stanovanja s stenami, zgrajenimi iz protja in ometanimi z blatom, živi marsikod še danes, a se je zlasti zaradi žive gradbene delavnosti po prejšnji svetovni vojni umaknil trpežnejšim tipom.

Že iz tega bi kdo zaključil, da je stikov med našo kmečko hišo in prazgodovinskim stanovanjem bore malo, če ne sploh nič. Pa ni tako. Ugotovljeno je, da vsebuje naša domovina več točno omejenih hišnih tipov, ki se drže določenega ozemlja, tako da obstoji več hišnih okrožij ali pokrajin.³⁰ Ti krogi niso vsi nastali pri nas, temveč so vmes odrivi, ki jih pošiljajo na naše ozemlje sosednji krogi, deloma pa gre med njimi za zelo stare elemente, ki segajo nazaj v predselitveni, to je prazgodovinski čas. Najmanj »prazgodovinskega« ima trenutno na sebi centralnoslovenska hiša (po Vurniku), kar je najbrž vzporeden pojav naturalistični, vegetabilni ornamentiki in se njega geografska razširjenost ujema s teritorijem te hiše. Čisto drugače pa je na robovih. Na severnem robu ozemlja se je še ohranila tako imenovana »dimnica«.³¹ Ozemlje, ki ga zavzema dimnica ob

²⁷ Graebner, Ethnologie, str. 500 sl.

²⁸ Graebner, str. 566.

²⁹ A. Melik, Slovenija, I, 2, 1936, str. 530 sl. O naši kmečki hiši so pisali številni domači in tuji avtorji. Literatura do l. 1931. je pri Vurniku, Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp (Etnolog 4, 1930/31, 29 sl.). Prišteti je še J. Lokarjev spis Belokranjska hiša (Carniola, III, 1912, 1). Prim. tudi J. Karlovšek, Slovenski domovi, 1939.

³⁰ Po B. Schieru Hauslandschaften, Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa, 1931.

³¹ Literatura pri Vurniku, l. c., razen tega še V. v Geramb, Die Kulturgeschichte der Rauchstuben v Wörter u. Sachen, IX, 1924, 1, ter A. Haberlandt o Gerambu v Wiener Ztschr. für Volkskde. 29, 1924, 81.

času razprav Murka, Geramba, Baša in Vurnika, je njeno poslednje zatočišče; nekoč je bilo to ozemlje brez dvoma mnogo širše.³² Naziranja o dimnicah gredo pri avtorjih precej narazen, dočim izvaja Baš Kobansko dimnico iz pohorske prazgodovinske hiše³³, nagiblje Geramb k srednji rešitvi, po kateri je k osnovnemu tipu, najbrž prehistoričnemu, pristopil nov vzhodni element, peč, in stvoril dimnico; peč so prinesli s seboj Slovani. Vurnikovo stališče ni tako jasno, določno le osporava prazgodovinsko provenienco.³⁴

Nedvomno prazgodovinsko jedro dimnice je prostor z ognjiščem. Za to jedro so prinesla Schmidova izkopavanja na Pohorju dragoceno gradivo, čigar mlajši primeri že vsebujejo tudi lopo na čelu hiše;³⁵ s tem so odnosni primeri postali megaronski. Ta tip hiše je bil tudi na Vačah glavni tip.³⁶ Ta tip pa ne prihaja v poštev samo za dimnico, temveč prav tako za ostale slovenske hišne tipe, ki še vedno vsebujejo v sebi megaronsko sestavino, dasi se je celotni talni načrt kasneje popolnoma spremenil. Toda tudi megaronsko organizirane talne načrte bo menda še uspelo najti, take namreč, ki nimajo v podolžni smeri organiziranih prostorov, temveč v čelno-prečni. Ako še obstoje, in to kjer koli, so nedvomen relikv prazgodovinske hiše.

Enako zanimive so hiše na južnem in zapadnem robu slovenskega ozemlja, med katerimi je posebno važen tip tako imenovane vrh hlevne hiše (A. Melik), kjer je v nadstropju nad hlevom dom. Rekli smo že, da se je pri nas popolnoma izgubil tip hiše na kolih, dočim ga na jugovzhodu, v konservativnejših predelih, poznajo še vedno v obliki raznih recentnih stavb na kolih.³⁷ Pri nas so danes na kolih kvečjemu kašče ali podi in pa znane vzhodnoslovenske sušilnice za koruzo. Zelo mogoče je, da predstavlja tip vrh hlevnega doma tisto hišno obliko, katere najstarejše osnove so dane v prazgodovinski stavbi na kolih, ki je podobna nadstropna stavba. To naziranje se čedalje bolj ustaljuje pri glavnih inozemskih raziskovalcih hiš³⁸ in ga potrjujejo razmere na naših tleh; teritorij teh hiš je identičen z ozemljem, ki je nastalo v območju ljubljanske kulture, to je naših stavb na kolih, recentne slavonsko-bosanske stavbe so pa sploh konkreten odsev pod vplivi slavonske kulture (Vučedol) stoječih kultur ob srednji Savi in Dravi ter ob južnih pritokih Save.

Za točno tipološko in razvojno sliko naših hiš ter njihovih pokrajin oz. območij je treba opraviti še osnovna preddela, zlasti zbrati

³² A. Stegenšek v Časopisu za zgod. in narodop. 4, 1907, 180.

³³ Kobanski hram v ČZN 23, 1928, 1 ter ČZN 25, 1930, 250 sl.

³⁴ l. c. 46. Njegovi argumenti pa ne drže.

³⁵ W. Schmid, Die Ringwälle des Bacherngebietes (Mittel. d. Präh. Kommis., Wien, Bd. II, 1915, 278 sl., Bd. II, 1924, 365 sl.).

³⁶ Vače (Glasnik MDS XX, 1939, 96 sl.).

³⁷ V. Čurčić, Reizente Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien (Erg. - H. IX. Zeitschr. österr. Volkskunde 1913). Tudi v posameznih predelih Švice še vedno živi stavba na kolih.

³⁸ B. Schier, l. c., A. Helbok, Haus und Siedlung (Deutsches Volkstum, Bd. 6, 1937, str. 32); B. Huppertz v n. d. 204 sl.

gradivo. Stegenšek je že l. 1907. nakazal metodične vidike za tako raziskavanje in je že tedaj poudaril potrebo individualnega obravnavanja razvojnih tipov, posebno pa zgodovinskega gledanja na stvar; lahko se reče, da slovensko narodopisje ni še izpolnilo niti ene tam začrtane naloge.

Kar se tiče gospodarskih poslopij našega etnografskega prostora, je prazgodovinska tradicija pri njih manj verjetna, pa tudi če obstoji, še ni znano zadevno gradivo.³⁹ Isto velja o naselebinah. Za zdaj še ni znana pri nas nobena prazgodovinska vas, z izjemo stavb na kolih, ki so primer vasi v smislu te kulture, ostali izkopani objekti pripadajo bolj ali manj točno tipu samotnega doma.⁴⁰ Ta tip je morda eden zelo važnih virov za spoznanje etnoloških kultur na našem ozemlju.

Oprema hiše, predvsem kuhinje, je pri nas še do nedavnega časa obstajala samo iz lesenih in glinastih izdelkov. Dočim predstavljajo leseni izdelki prakulturno stopnjo, predkameni štadij, je lončena roba dokaz višje kulture. Toda tudi posodje je bilo prvotno v veliki množini ali leseno ali napravljeno iz živalskih mehov ali pa iz rastlinja in sploh iz naravnih tvorb (buče itd.). Preseneča vselej majhno število keramike v staroslovanskih najdiščih, kar diametralno nasprotuje prehistoričnim razmeram. Iz tega sledi, da so stale naše prehistorične kulture deloma na mnogo višji stopnji kot pa novodošla staroslovenska, ki je v tej in oni potezi prakulturnim razmeram sorodna.⁴¹ Leseno je bilo večinoma tudi orodje in deloma celo orožje, izdelano doma in po tradicijah, ki so zelo stare. Iz podobnih vzrokov, ki veljajo za opremo hiše, se tudi tu etnografija metodično ne more bog ve kako okoriščati s prazgodovino, ker gre zopet za prakulturne elemente ne toliko po formah, kolikor predvsem po tvorivu. Pri nas se je pripisovala tem predmetom majhna važnost, zato so zbirke v muzejih primerno skromne; precej drugače pa je glede tega pri naših sosedih, ki so kmalu uvideli, da so ti izdelki najdragocenejši spomeniki in viri etnografskih kultur.

Noša našega ljudstva kaže v posameznih pokrajinah zelo različne poteze. A zopet se tisti deli, ki so nekako najstarejši, niso ohranili v osrčju, temveč na robovih našega ozemlja. Ponovno se iz tega vidi, da je bil v osrčju proces civilizacije v smeri visoke kulture mnogo jačji in hitrejši nego na robovih in da je odtod odrival starejše elemente na periferijo. Elementi današnje osrednje slovenske noše so

³⁹ Etnografsko je obdelan na monografičen način pri nas samo Kozolec, A. Melik, Kozolec 1931, dočim za druga poslopja še ni študij. To velja posebno tudi za naše pastirske stanove.

⁴⁰ Tudi naselbine na Pohorju in na Vačah nimajo določnega značaja vasi. Vendar se pa že v prazgodovini odražajo različne črte posameznih tipov.

⁴¹ Prakulturne elemente je dognal zdaj I. Grafenauer, Prakulturne bajke pri Slovencih (Etnolog XIV, 1941, 1) tudi v slovenskem ljudskem pripovedništvu.

po provenienci skoraj vsi visokokulturni, če ne sploh recentni,⁴² ostalino starejših plasti hranijo le Panonija, Bela Krajina in pa posamezni osrednji deli sezonsko. Med elemente z zelo starim rodovnikom, segajočim v prazgodovino, sodijo pač kožuhi in oblačila iz kož, rastlinska oblačila, obuvala in pokrivala iz lesa, dalje oblačila iz primitivnih tkanin in podobno. Kožuhu podobno oblačilo z aplikami, ako ne to, pa v kroju slično ogrinjalo je upodobljeno na znanem moškem idolu z Ljubljanskega barja,⁴³ dočim vzorec ženskega idola ni tako jasen. Številne posameznosti je ohranila za študij noš pri nas bogato zastopana venetska torevtika (situle, ciste) v svojih reliefnih upodobitvah. Na situli iz Certose pri Bolonji je upodobljenih več širokokrajnih pokrival po vzoru naših rateških pastirskih klobukov.⁴⁴ Pokrivala pa so bila tudi lesena.⁴⁵ Nad vse zanimiv je glinasti idol, ki je bil najden v Mariboru in ki predstavlja žensko figuro v nekakem krilu, naznačenem s paralelnimi vertikalnimi zarezi.⁴⁶ Ta oblika je po Gerambovem mnenju analogna nordijskemu krilu, sestojecemu iz gosto navzdol padajočih niti ali vrvic, mogoče pa predstavlja tudi prvotno oblačilo, napravljeno iz ločja in sploh rastlinskih vlaken.⁴⁷ Idol je lep primer prazgodovinske noše.

Kožuh, plašč ali suknjič iz rastlinskih vlaken, usnjata ali lesena obuvala, tudi širokokrajna pokrivala, vse to kaže bolj ali manj določeno ne samo v prazgodovino, temveč v okrožja nomadov; je to pastirska noša, deloma še danes živa. Upoštevati je, da skoraj vsi prizori na delih venetske torevtike predstavljajo dogodke ali morda celo običaje, v katerih imajo veliko vlogo živali.

Rimska okupacija je ustvarila različne nove tipe noše, ki so rezultat združitve italjskih noš z lokalnimi tipi. O tej je ohranjenih mnogo vzorcev na noriško-panonskih nagrobnih spomenikih iz rimske dobe.⁴⁸

Priprave za izdelavo oblačil, obuval itd. so v izčrpnosti množini na razpolago šele od zgodovinskih časov dalje. Predhodniki pa so doma v prazgodovini. Na Vinomeru so bila najdena vretenca v zvezi z velikimi luknjami v zemlji, ki so po vsej priliki indiciji za statve. Te ob neolitskem času niso nič nerazumljivega: kultura kolišč

⁴² Na prvem mestu stoje razprave S. Vurnika v Etnologu I, 1926/7, 41 (avba) ter II, 1928, 1 (peča). A. Sič, Slovenske narodne noše, 1927. W. Schmid, Der Ursprung der krainischen Volkstracht (Carniola I, 1908, 39. v. Geramb, Steirisches Trachtenbuch I, 1932, II, 1937.

⁴³ Vodnik po zbirkah Nar. muzeja v Ljubljani, 1931; Arh. odd. str. 31 sl. 5.

⁴⁴ Hoernes - Menghin, Urgeschichte, str. 507, Abb. 1. Za take klobuke gl. Sič, l. c., in Geramb I, 38, Abb. 16.

⁴⁵ Lesen klobuk hrani Etnografski muzej. Nedvomno je tudi prazgodovinska noša poznala leseno pokrivalo. O pranoši pripravlja daljšo študijo Fr. Kotnik.

⁴⁶ Geramb, Bd. I, str. 162, Abb. 80.

⁴⁷ Podobne plašče so nosili še pred 100 leti okoli Brezic in v Zasavju pastirji, Geramb Bd. I, 30, Abb. 10; 31, Abb. 11.

⁴⁸ Geramb I, 121 sl. Prim. je tudi rimske nagrobne iz naših krajev, n. pr. v Nar. muzeju v Ljubljani.

je hkrati centrum tkalstva, isto velja o trakasti keramiki. Stoječe, pokončne statve z Vinomera so prazastopnik zgodovinskih primerov tega tipa, hkrati dokaz, da je v neolitiku že znano tkano oblačilo.

Tudi za študij priprav za ribolov, lov na divjačino itd. nudi prazgodovina marsikak podatek, omenjam samo razne primere trnka in znane pasti z Barja. Končno tudi za razne obrti in trgovino ne manjka predhodnikov v najstarejših dobah, niti ne za etnografske elemente, ki so vzrastli v njenem območju. Različne oblike orodja, ki so produkt fužinarstva in kovaštva, imajo staro, prazgodovinsko tradicijo. Na videz se zdi morda marsikomu nesmiselno, segati na pr. za primere predelavanja kovine tja v pozni neolitik na naše Barje, kjer so izdelovali bakreno orodje in orožje, vendar so za oznako našega ozemlja v etnološkem smislu tudi te stvari pomembne. Isto velja o ljudskih prevoznih sredstvih, čolnih, splavih. Vidimo, da je danes pri nas popolnoma neznana oblika iz drevesnega bruna izdelbeni čoln, imenovan brunik ali dolbenka,⁴⁹ dočim je v prazgodovini v več primerih znana iz dobe stavb na kolih na Barju, živi pa na jugovzhodu našega ozemlja še danes.

Lice naše domovine v smislu notranjega in zunanjega prometa je izoblikovala že najstarejša bolj znana prehistorična perioda, neolitik. Struge rek so glavne prometne žile v najstarejšem času, za zunanji promet skoraj izključno. Kakor je ob in po vodi brodaril, trgoval ter potoval prehistorični človek od neolitika do rimske okupacije, tako je ostalo isto stanje za njenega časa in ga ceste niso mogle čisto nič izpremeniti, čeprav se bolj in bolj uveljavlja pot po kopnem. Ob teh žilah nastaja samosvoj svet ljudskega življenja in prav gotovo niso savski in drugi splavarji ter brodniki novega veka z vso svojo folkloro nič novega spričo brodnikov, ki so istotam utirali pota pred sto- in tisočletji z enakimi šegami in običaji, kar dokazujejo številni rimski napisni kamni, najdeni v Zasavju ter posvečeni od brodnikov in čolnarjev kot zaobljube ali votiva vodnim božanstvom rimskih imen, ki pa so po vsej priliki le nadomestila stare domače demone.⁵⁰

4. Sklepna razmotrivanja

Našteti primeri prazgodovinskih elementov slovenskega narodopisja so le primeri in ne predstavljajo celotne skupine v poštevek prihajajočega gradiva. Konkretno vrednost znanstvenega materiala imajo ti primeri le tam, kjer se je etnografija že preusmerila v smislu historičnih struj in v skladu z etnološkimi dognanji za svoje izhodišče ne jemlje poslednjih, to je recentnih oblik etnografskih kultur, temveč praoblike. Vsi primeri pomenijo kot sinteze neke vrste kontinuiteto med prazgodovinskimi kulturami oz. njih posameznimi ele-

⁴⁹ Brunik je izanski izraz, dolbenka je vzhodnoslovanska, D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, 1927, 143.

⁵⁰ Kamni v Narodnem muzeju, W. Schmid v 15. Bericht der Röm.-germ. Kommiss. 1923/24, 183. Vodnik po zbirkah Nar. muzeja, 72.

menti na eni, pa med etnografskimi na drugi strani. Da tu ne gre za kontinuiteto v smislu stratigrafije, je jasno; tako kontinuiteto bi tudi zaman iskali. Kontinuiteta je marveč tipološka, to je: obstoji izvestno število tipov in elementov v naši etnografiji, ki jih po zgolj etnografski poti ni mogoče razložiti in so nedvomne razpadline ali ostaline drugih kulturnih enot, ker se enako pojavljajo tudi v njih. Pojem tipološke kontinuitete pa prav tako predstavlja neko istovetnost, čeprav le v najmanjši meri. Zgolj s tako zvanimi »elementarnimi mislimi«, po katerih lahko v enakih okolnostih nastaja danes neke enaka kultura, kot je nekoč v neolitiku, ne razložimo nobenega važnega vprašanja. Obstoji namreč še dejstvo, da sodelujejo tu faktorji razvoja, prihajanja in preseljevanja kultur, dejstvo tradicij in analognih oblik, skratka neka identičnost v historičnem smislu. Naše ozemlje ni bilo, kot je bilo že enkrat rečeno, v nobenem trenutku zgodovine in prazgodovine popolnoma prazno in popolnega hiatusa v razvoju kultur na njem doslej še nismo mogli ugotoviti. To dokazuje tudi antropologija.

Glede antropološke osnove kontinuitete prazgodovinskih elementov v današnjem rasnem sestavu Slovencev ne razpolagamo s potrebnimi študijami. Vendar je N. Ž u p a n i č na podlagi zadevnega prehistoričnega lobanjskega gradiva prepričevalno dokazal vpliv ilirskega in keltskega rasnega elementa na antropološko formacijo Slovencev, ki se izraža v postopni brahikefalizaciji prvotno pretežno dolihokefalnega tipa.⁵¹ S tem je tudi ta najmlajši, slovanski dotok n o r d i j s k i h elementov podlegel močnim avtohtonim silam, od pamtiveka sedečim v tem delu južnovzhodne srednje Evrope. K temu vprašanju je primerjati še izvajanja C z e k a n o w s k e g a, iz katerih je prav tako razvidna evolucija v istem smislu; tendenco k alarodični formaciji v smislu Czekanowskega je mogoče tolmačiti v skladu s prehistoričnimi dejstvi.⁵²

Do analognih rezultatov glede teh vprašanj nas mora pripeljati tudi študij krajevnih imen, zlasti tudi imen rek in raznih besedi (oznake za predmete itd.). Tudi lingvistika še ne dokazuje nobenega hiatusa, marveč mnogokje proseganje najstarejših etnoloških in prehistoričnih sestavin v slovenskem jeziku.⁵³

Nastane vprašanje, ali se te tipološke paralele na katerem koli mestu našega etnografskega ozemlja združujejo v take skupine, da bi jim pripadal: 1. značaj samostojnega kulturnega okrožja in 2. ali se katera izmed takih ev. skupin ujema v tipološkem in geografskem smislu s starejšo skupino paralel, z drugimi besedami: ali se prazgodovinski in etnografski krogi kje popolnoma krijejo. Za zadovoljivo rešitev bi bilo treba najprej očrtati kulturne kroge prazgodovinskega datuma, zastopane na našem teritoriju, nato pa etnografske kroge.

⁵¹ Etnolog X—XI, 1937-39, 301.

⁵² Etnolog X—XI, 1937-39, 233.

⁵³ Prim. posebno razprave K. Oštirja s tega področja.

Za prazgodovinsko stran vprašanja so približno že podane možnosti, za etnografsko pa še manjkajo skoraj vsa dela. Zato bo odgovor na to prinesla šele prihodnost.

Pač pa je mogoče že danes reči eno, dve besedi o lestvici »prehistoričnosti« etnografskih kultur naših pokrajin, to je o tem, ali se katera izmed njih bolj oz. manj približuje prazgodovinskim, zbog česar mora biti tam tudi vpliv visokih kultur novega časa manjši. Izmed v pošteev prihajajočih teritorijev stoji na prvem mestu pač naša Bela Krajina. Njej je v mnogočem soroden vzhodnoslovenski predel. Mnogo pogojev za tretje mesto v tabeli ima naš alpski in predalpski svet ter pogorja kot so Pohorje, Kozjak itd. Ti trije predeli so gospodarsko dokaj točno opredeljena območja.

Rezultat razmotrivanja mora biti končno tudi osvetlitev pojma »prehistoričnost«. »Prehistoričnost« ni vezana samo na prostor, izraža se lahko tudi v času in posega potemtakem lahko tudi na druge teritorije. Tako je na pr. prehistoričen v tem smislu poletni nomadizem našega planšarstva tam, kjer sicer planšarstvo ni ali ni več poglobljena gospodarska oblika in je pridruženo ali kmetovalstvu ali gozdnemu posestništvu ali celo podeželskemu obrtništvu.

Prehistorične so na podoben način lahko nekatere socialne plasti, tu ta, tam druga, brez za vse veljavnega enotnega merila. Tako je lovec-meščan temu stanju gotovo bližji nego meščan-delavec, podeželski graščak in sploh plemič ali pozni naslednik podeželskega plemstva bližji nego meščan itd. Važno je, da predstavljajo vsi ti faktorji hkrati tudi činilec etnografske realnosti. »Prehistoričnost« v tem pomenu besede je vedno bolj stanjšujoča se in v številne stanice sodobnega življenja pronicujoča realnost, ki je bila nekoč polna in živa ter poglobljena oblika življenja, medtem ko zdaj svoj prvotni značaj bolj in bolj izgublja, spreminjajoč se v historičnost. V skrajnih posledicah ni zgodovinska etnografska resničnost teoretično nič drugega kot v visokokulturno sedanost projicirana prazgodovina.

Naš problem nas je privedel do točke, kjer že nastopata p o j e m in p r e d m e t e t n o g r a f i j e. Nikjer in na noben način ni mogoče obeh dojeti bolje kot v osvetlitvi odnosov te vede do drugih ved. Naravno je, da med pomožnimi vedami etnografije ni prazgodovina na prvem mestu, marveč je tista veda, ki jo je treba v tej zvezi prvo primerjati, e t n o l o g i j a. Prazgodovina pa ima kljub temu izjemen položaj, ker nas sama po sebi neposredno vodi v najstarejša poglavja narodoslovja, v p a l e o e t n o l o g i j o.

Ovčarstvo pod Stolom in v Planici

Vilko Novak

Ovčjereja ne zanima le kmetijskega in gospodarskega strokovnjaka, marveč nudi mnogo motivov etnografiji. Saj je zlasti v alpskem svetu ovčarstvo v zvezi s planšarstvom med najvažnejšimi izrazi materialne kulture. Kako je bilo z ovčjerejo v slovenskih Alpah, kažejo tele številke: leta 1900. so našteali v Sloveniji okoli 75.000 ovac; l. 1910. je padlo število na 50.000; med vojno se je zanimanje iz gospodarskih vzrokov dvignilo, tako da je bilo l. 1921. ovac okoli 75.000; zaradi povojne gospodarske konjunktore je ovčjereja spet nazadovala, tako da so l. 1934. našteali samo 35.318 ovac. Po posameznih predelih pa je bilo število živali tako: v prevajlskem okraju nad 5000 kosov; v konjiškem, radovljiškem in slovenjegraškem med 3000 do 4000; v gornjegrajskem od 2000 do 3000; v kranjskem, kamniškem, celjskem itd. pa od 1000 do 2000. (Prim. Hladnik, Rejec malih živali, 1936, 47.) Opozoriti je še na enega glavnih vzrokov, da je pričela ovčereja pri nas propadati; to je parcelacija skupnih občinskih pašnikov, ki so nekoč nudili zlasti ubožnejšim kmetovalcem možnost, da so gojili večje trope ovac. Tako so nekatere vasi imele pred nekaj desetletji na skupnih pašnikih do 200 govedi in 600 ovac — a nimajo danes nobene ovce več.

Kar so pri nas pisali doslej o ovčjereji, to je bilo zgolj gospodarskega značaja (gl. Šlebinger-Marentič, Slovenska kmetijska bibliografija 152-3); etnografske prvine vsebujejo v drobcih le redki priložnostni spisi.¹ Da dobimo končno tudi celotno in pregledno etnografsko podobo slovenskega ovčarstva, sem pričel z njega sistematičnim študijem in v pričujočem objavljam zapiske s področja Žirovnice-Breznice pod Stolom in Ráteč pri Planici.

I.

V Žirovnici in bližnji okolici je ovčjereja zelo propadla. Še dve leti po zadnji vojni so imeli v Vrbi okoli 400 ovac. V Žirovnici in Mostah ima danes dvanajst gospodarjev do 50 ovac. Posamezni jih imajo od ene do pet. Še l. 1938. so imeli zanje posebnega pastirja iz Kamnika. Danes jih pase na Zabreški planini stari pastir Klemenc skupaj s kravami. Prav zadnji čas se je zanimanje za ovčjerejo spet poživilo.

Za ovce vseh vrst je v rabi ime *jarci*. Pastir pase in žene jarce. Ločijo pa: *ovco* (samico), *mrkača* (ovna) in *jagnjeta*. Mrkače so včasih rezali (kopili) také, da so dali mošnjo v posebno leseno pripravo, jo odrezali z žarečim železom, nato pa s smolo in voskom zalili; tudi s pepelom so potresli. Zdaj imajo »za jarce tlèč« pripravo, ki se imenuje »kùpe«.

¹ Najpopolnejši spomenik je postavil našemu ovčarstvu v leposlovju Janez Jalen v povesti *Ovčar Marko*, ki je polna dragocenih etnografskih podatkov.

Na planino ženó jarce sredi junija, okoli kresa — kakršno je pač vreme. Doma jih pasejo že sredi junija. Ovce, ki jih pase isti pastir na istem kraju, so *trop*. Včasih so imeli posamezni gospodarji svoje trope; pozneje so jih tvorile ovce vse srenje. Na planini ima pastir svojo kočó, jarci pa prenočujejo zunaj okoli nje. Kočo imenujejo tudi bajto. Sestavljena je iz kamna, ki je zadelana z rušami; pokrita pa je z deskami (dilami). Po vojni so kočó tudi betonirane. Koča je tako nizka, da mora pastir pripognjen vanjo. V njej imajo prostora komaj tri do štiri osebe. Pastirjevo ležišče je *pograd*; ima tudi klop in »malo ognjišča«.

Včasih so gnali vsako soboto s planine domov »*solit*«; v nedeljo so pasli ovce doma na gmajni, v ponedeljek zjutraj pa so jih gnali nazaj na planino. Danes pa ostanejo ves poletni čas v planini.

Pastirjev je več vrst. Pravi, glavni pastir ali ovčar se imenuje *čédənk*. Pasti mu pomaga, če je trop velik, *tretinek* (literarno: tretjinek), ki je kakih 16 let star fant. Tretinka, ki je *tretinil* (tretjinil), si je pastir sam poiskal in izbral. Doma na gmajni, kjer je teže pasti, pa pomaga še *potepənk*, ki hodi za čredo. Ta je bil lahko domač deček ali najet. Danes, ko je ovac malo, pase trop, pridružen goveji čredi, en sam pastir.

Pastir mora skrbeti za trop v vsakem pogledu. Ovce se na paši razkrope. Tudi ni dobro, da bi se držale na kupu, ker se v skalah ruši kamenje, ki se valí s silo navzdol in jih v tem primeru lahko več pobije. Pogosto ubije večji kamen kako žival ali jo rani. Če jo pobije, tedaj jo nese pastir v vas gospodarju; večkrat je pa niti ne najde v skalovju. Če je ovca ranjena v nogo, tedaj ji naredi »flašter« iz masti, smrekove smole in konopnice (»po fratáh rase, ima bele korenine in perje kot teloh« — tako jo označuje star pastir). Čez položi cunjó in naveže nanjo z motvozom smrekovo kočó, prav trdo; čez kake tri tedne je noga zdrava. Če pa žival kača piči v gobec ali nogo, tedaj pastir izreže ranjeno mesto. Včasih so tudi »zagovarjali« tak pik. Če si je ovca na paši blizu doma zlomila nogo, so jo uravnali z »dílcamí«. Tudi strela ubije ovce. Kadar treska, živali vkup skočijo; zato jih pobije več. Očetu žirovniškega pastirja Klemenca jih je v Bohinju nekoč strela ubila 40 naenkrat.

Pastirjeva prehrana je zelo preprosta. Ker ovac ne molzejo, ima s seboj kozó, da mu daje mleko. Kuha si žgance, kašo; od hiše dobi unčo špeha (15 dkg), kruha pa 1 in pol funta (malo manj kot 1 kg). Enkrat tedensko mu prinese kdo živeža. Temu naroči, kaj in koliko mu naj prinese naslednji. Redko kdo mu prinese suho meso. Kavó pa si sam kupi. Pastirjeva plača je bila v starejših časih 15 krajcarjev letno od ovce; od krave 25 krajcarjev. Poleg tega je dobil kot »pridač« še kaj žita, krompirja in fižola.

Da si krajša čas, nabira pastir planinski mah, pelin in razne zdravilne »rože«. Hodijo tudi v vas k pastirjem ali »majercam« na sosednih planinah.

Pastirjeva obleka je danes običajna vaška. Ohranjen pa je še spomin na staro nošo: cokle (iz brezove krevljevine), modre nogavice, kratke hlače, rdeč životnik, širokokrají klobuk, dolgokocinast kočuh zoper dež; čutarica, kozji rog in roženica. Danes ima še usnjeno »mauhoc«. Potrebna spremljevalka mu je poleg okovane palice tudi sekirica, da si z njo naseka drv in vej. V času, ko so imeli še večje trope, je bil v navadi pes, ki je ovce priganjal, če so se preveč oddaljile od črede; branil jih je pred volkovi in medvedi, pa tudi pred tatovi. Zato je imel okoli vratu

pripeto *gradanico*, iz katere so štrleli ostri žebli. V čislih so bili svetlo-sivi kraški ovčarji. S klicem »Zapodi!« ga je pognal črednik na cigane in tatove; s »Kolji!« pa ga je spustil na volka.

Vsaka ovca mora imeti znamenje, po katerem se loči od živali drugega gospodarja. Ta »cahen« ali »znamne« nosijo vse na uhlju. Nekatere imajo v njem pripet obroček iz žice; druge imajo prebodeno luknjo ali dve luknji; nekaterim vsekajo z dletom številko 1 ali pa »krevljice« — t. j. polkroge (enega do treh). Včasih so jih zaznamovali tudi z barvnimi znaki čez sprednje noge, s številko na plečih ali s križem na hrbtu; toda take znake je dež spral in niso bili trajni. Če je kdo kupil ovco, ji je tuje znamenje nadomestil z domačim, preden jo je pustil s tropom na pašo.

Ovce imajo tudi svoja posebna imena, zlasti danes, ko jih je manj. Taka so: beuka, beukca, pika, pikca (s pikami po glavi), maroga («z namazano glavo»), šeka (z lisami po telesu), pleša (črna ovca, bela samo vrh glave), rjavkca. — Stara ovca z zvoncem je *zvončar*.

Ovca se spomladi *mrka*; mahlja z repom in teka okoli mrkačev, tako »da jih je majnika ceu rink imeu okol sebe« (pastir Klemenc). Mrkač skače. Ovca je breja in »stri« po 20 tednih (točno: po 5 mesecih in 5 dneh). Iz prvega mleka narede dobro skuto; iz 1 litra ovčjega mleka je narede več kot iz 2 litrov kravjega. Prvo mleko se imenuje *zmedva*. Ko je ovca stara poldrugo leto, že ima jagnjeta; nekatera pa šele z dvema letoma. Nekatera ovca doji toliko časa, da spet stori. Ko sesa mladič tri do štiri mesece, ga pozimi doma odstavi; poleti v planini to ni mogoče. Jalova ovca je »jeréva, jerévca, jalogka«. Ko ovca stori, pastir ne gre štiri dni gnoja kidat izpod nje, sicer pogine. Jagnjeta ovca še ne pogleda ne. Sámó mora skrbeti, da dobi mleka. K sreči pa naglo dorašča («gre hiter u lǎft») in se osamosvaja.

Ovce se zadovolje z vsako skromno travo in listjem. Treba jim je pa tudi soli. Po sol je hodil pastir na spodnjo planino, kjer so bile krave. Solil je ovcam enkrat ali dvakrat na teden tako, da jim je zjutraj potresel sol po rosi, preden jih je spustil izza ograje. Ovce planejo željno po soli in bi se pokončale, ko bi se teple za sol, če bi ne bila primerno posipana. Če ni rose in žro ovce suho sol, jih »zasoli«, kar jih pokonča.

Tudi sicer je treba imeti skrb za ovce, da si same med seboj česa ne storé. Tako se mrkači kdaj tako silno »trkajo«, da kateremu črepinja počí. Včasih se pomešajo ovce iz raznih tropov in jih je težko ločiti. Pri taki priliki so se tudi pastirji stegli med seboj. Tudi pes ni vselej dober; če je neumen, jih ne vrača prav, marveč jih še zapodi v skale, da se po-bijejo. Za psa so nosili pastirji posebej hrano. — Jagnje, ki se prvič pase, se nazre zelenih listov izpod kurjic, da ga napenja. Takemu vlijejo olja. Če dobe ovce črve v nos (zaleže jih obad), jih podijo doma po dvoru, kjer prenoče, da jih čez noč izkihajo.

Ovce se pasejo tudi v dežju; če se pa pripravlja k hudi uri, se hité past. Spomladi imajo kratko volno, zato jim mrzel dež škoduje. Nagaja jim tudi sneg, ki zapade še včasih o sv. Jakobu. Tedaj se zatečejo v zavejte okoli skalâ in v ruševje; ko nekoliko skopni, se ob robu pasejo.

Pozimi hranijo ovce z vejevjem, drobno mrvo, plevelom, s strniščem, ki ga naplevejo s korenja; z na pol plesnivim rovtarskim senom, s krompirjem.

Pastir kako ovco pripase, kër se zateče od drugega tropa k njemu in je nihče ne išče. Še pogosteje pa kakega jarca izgubi, bodisi da odide k drugemu tropu, kjer ga najde po daljšem času in morajo plačati za rejo

bodisi da se pobije ali ga kdo ukrade. V novejšem času so jih brezvestni pastirji tudi prodajali; to je tudi eden izmed vzrokov, da so posestniki opustili ovčjerejo v večjem obsegu, ker niso mogli dobiti zanesljivih pastirjev.

Ovčja striža. Ko so prignali ovce s planine, so jih strigli. Prav je, če je ovce prej nekajkrat opral dež, da ženske volno laže perejo. Za večji trop so najeli posle za strižo. Pozimi strižejo v hiši, spomladi pa zunaj. Včasih so strigli večkrat, navadno o sv. Gregorju, o binkoštih in o sv. Mihaelu. Delo opravljajo ženske. Če ovca beca, jo zvežejo. Kadar strižejo, ovca leži. Striženje prično na vratu. Uporabljajo posebne ovčje škarje. Volno devajo v žakelj. Od ene ovce dobijo povprečno 1 kg volne. Čim bolj je ovca rejena, tem več in boljše volne ima. Volno nato operejo, pri čemer jo mešajo s kolom; nato jo posuše na soncu. Včasih so jo predli na kolovratu. Nekaj takih kolovratov za ovčjo volno še hranijo n. pr. v Žirovnici. Dobra predica je napredla na dan funt volne. Cena je bila za volno približno 100 din za kg. Na Mostah pri Žirovnici pletejo iz nje v večjem obratu nogavice in majice. Tudi platno tko.

Poleg volne jim koristi tudi meso, še več pa gnoj; saj je ovčji gnoj neprimerno boljši od vsakega drugega. Med pastirjeve dolžnosti spada tudi skrb za gnoj. Gnoj delajo v hlevu ali »gartrajo«, t. j. postavijo na rovtu lese, kjer se zbirajo ovčji odpadki.

Tudi z ljudskimi običaji je bila povezana ovčjereja. Tako so v beganine na svetno nedeljo bogatini povezali več malih, od katerih je prišla ena v ovčjak. Ko so gnali ovce na planino, jih je gospodinja pokropila z blagoslovljeno vodo.

K Sv. Neži pri Kovorju so nosili »ofer za jarce«: jarca, volno ali denar. Sv. Neži so se ovčarji radi priporočali. »Dva očenaša odžebam sv. Neži — pa jih ti pasi!« se spominja pastir Klemenc.

II.

Še pred pol stoletja se je prebivalstvo Ráteč, Podkórena, Kranjske Gore in Srednjega vrha zelo ukvarjalo z ovčjerejo in kozjerejo. V glavnem so imeli povsod podoben način goje, razen v Srednjem vrhu, kjer je le nekaj posestnikov, ki imajo obširne pašnike okoli svojih domov.

Ovca se v teh krajih razlikuje od bovške ovce, kakršno goje tudi v Reziji. Ráteške ovce so precej velike, imajo dolgo glavo z dolgimi ušesi. Kost nad nosom je nekoliko ukrivljena. Mleka ima komaj okoli četrta litra na dan, ima pa veliko volne. Bovške ovce so precej manjše, imajo kratko ravno glavo s kratkimi ušesi; mleka imajo mnogo več, a manj volne.

Do leta 1912. so gnali iz Ráteč vsako leto ovce v planino, kjer so jih molzli in tudi *sirili*. Na dan sv. Ahacija, 22. junija, so vse ovčje in kozje mleko prinesli pred župnišče, kjer so levo od glavnega vhoda postavili na trati kotel, in *spravnik*, to je tisti, ki je tisto leto *siril* v planini, je *posiril*. *Sir* in *skuto* je izročil župniku, da je zmolil vsako nedeljo očenaš za pastirje in živino v planini. Tudi jeseni je dobil župnik dva hleba *sira*: enega iz Planice, drugega s planine Za jezerom. S te planine so morali dati hleb *sira* tudi župniku v Beli peči. Ko so kotel in ostalo posodje pomili, so vse odpeljali v Planico in na Jezero. Ta dan sta *spravnika* v planini vse uredila.

Koči, imenovani »kljéta«, sta bili docela enaki. Kuhinja je bila okoli 5 m dolga in 4 m široka. V njej je bilo tudi skupno ležišče. Pastirji

so spali na *pógradu*, ki je bil pokrit s slamo. Spravnik je imel ležišče blizu vrat, ki so vodila v shrambo za sir in skuto. Ta shramba je bila temna, dobro zaprta, da niso mogle miši vanjo. V shrambo je smel le spravnik, da ne bi kdo drugi kradel sira. Streha pri vratih je segala do tal, da je tvorila dve lopi.

Na levi strani so molzli, zato se je ta lopa imenovala *móža*. V drugi lopi so prenočevale kozé. Da ovac ni bilo treba loviti, so napravili veliko ogrado, ki se je zoževala proti »móži«. Na drugi strani za kľätam je bila podobna ograda. Ves ta ograjeni prostor so imenovali »*tamar*«. Danes pa imenujejo vso dolino, ki je okoli kľäta, Tamar. Prej so ta prostor imenovali »*Zelja*«.

23. junija so gnali dróbnico v Planico in na Jezero. Pred ovcami je šel pastir, ki so ga imenovali »*voči mojster*«, poganjal jih je pa »*poganjač*«. Kozé je gnal »*kazar*«. Navadno je šel z njimi tudi pastirček »*pub*«, ki je pasel pohabljene ovce in koze. Spravniku pa je pomagal fant, ki so ga imenovali »*za kotvam*«. Za njimi so šli tudi gospodarji, da so napravili majhne ograde, v katere so naslednji dan gnali ovce, ko so jih molzli. Zvečer so po hribih okoli zažgali kresove.

24. junija, na dan sv. Janeza Krstnika, je bil praznik. Dekleta v rdečih krilih s »*ušpekljni*« in s platnenimi predpasniki so hitela v planino. Bil je *merni dan*. Kolikor so na ta dan namerili mleka, toliko delov sira so jeseni dobili. Siratko ali skuto so hodili gospodarji med letom iskat z volmi ali konji; v zameno pa so morali dati pastirjem koruzno moko. Za brašno so jemali s seboj mešče, to je polento, kuhano v smetani. Dali so jo tudi pastirjem. Dekleta so pomila svoje žehitare in jih izročila gospodarjem ali hlapcem, da so molzli. Navadno je bilo v žehtarih še vode in tedaj so pričeli polivati pastirje in dekleta. Tista, ki je bila najbolj mokra, je bila ponosna na to. Sramota pa je bila za tisto, ki je ostala suha.

Spravnik pa je nadzoroval, da kdo ni prilil v žehtar vode. Na deščico ali rovaš je zapisoval količino mleka. Enice je označil s pokončno zarezo, 10 je pomenil +, 20 pa + + ... itd., 100 je pomenila 0, 200 = 00 itd. Za število ovac je pokončna zareza pomenila deset. Merili so z *nafó*, ki je imela en sir (t. j. 2 dl); večja enota je bil *star*, ki je imel 10 sirov (t. j. 2 l). Nafa je bila bukova skodelica, iztesana iz debla. Ob strani je imela črte (deset), ki so jo delile v »*štíhe*«. Natakljena je bila na dolg ročaj. Z nafa so tudi zajemali. »*Star*« pa je bil majhen škaf. Ta dan je bil hleb sira največji, ker se je vsakdo potrudil, da je čim več namolzel.

Kuhinja je imela sredi desne stene lesó, na kateri je visel bakren kotel, vsebujoč 350 l. Bil je globlji kot širši in se je proti koncu zoževal. Na desni strani kotla je bila klop, na kateri so sedeli pastirji; na njej je ležal tudi »*zakotvam*«, ki je po tem (za kotlom) dobil svoje ime. Ob levi steni so bili *pógradi*; pri vhodu trije drug nad drugim, pri vratih v shrambo pa dva drug nad drugim. Spodaj je ležal spravnik, da je pazil na sir. Pastirji so ležali navadno v obleki in coklah. Oblečeni so bili v rasaste platnene hlače, platneno srajco, rasast suknjič, obuti pa v lesene cokle.

Jedli so vse leto polento, zjutraj in zvečer. Kosila niso poznali. Mleko so dobili k polenti šele proti koncu zajtrka ali večerje. Šele po sv. Jakobu so jedli »*meščó*«, polento, kuhano v smetani. Takrat so namreč sirili le enkrat na dan in so imeli dosti smetane, saj je ovčje mleko zelo mastno. Polento so jedli kar iz kotla, ki so ga postavili pred kľätom na trame.

Čez dan so pastirji pasli, kozar je gnal koze visoko v gore. Jalove ovce je pasel poseben pastir v gorah in je prišel dol šele zvečer. Drugi pa so pasli ob vznožju gorâ po Planici in Jezeru. Kraji, kjer so se pasle ovce, se imenujejo: Lesenjak, Pagozde, Pavoje, Zagače, Padrtja, Vočja stran, Gvanbeč, Mokr potak, Za turnč, Sleme, Srednja Ponca, Skednje, Siljica, Bršeljce, Bliz kot, Strug, Peči, Nad Vopa, Mal Sleme, Blitj sleme, Mal kot, Kumleh, Tjeklica, Travnk, Prineta, Za Ponca, Mirnjak, Jagučn prod, Strme police.

Zvečer ob šestih so prignali ovce in jih pomolzli. Zagnali so jih v tamar in poganjač jih je poganjal proti »mózi«. Pri lesi sta sedela dva pastirja in molzla. Čez nekaj časa sta spustila ovce naprej, da jih čisto pomolzeta druga dva. Pomolžene so spustili v drug tamar. Nato so jih pustili na pašo. Po sv. Jakobu pa so jih prignali šele okoli osmih zvečer.

Pomolženo mleko so precedili skozi pločevinasto cedilo, v katerega so dali oprano smrekovo vejo, v kotel. »Zakotvam« je podkuril. Ko se je mleko toliko segrelo, da je bilo mlačno, je dolil spravnik vode, v kateri je prej namočil *sírše*. Síršnik telet in jagnjet so okadili, zmešali s koprivami in ga stisnili v kepice. Ko so ga rabili, so ga namočili v leseni skledici. Mleko se je sesirilo; spravnik je prekrizal s trnjačem (leseno palico s ploščo). Nato je vse sesirjeno raztepal in sir se je usedel. Spravnik je zavihal rokave, se stegnil v kotel in stlačil sir. Z rokami ga je vzdignil iz kotla, ga dal v žehhtar in stlačil, da je odtekla siratka. Zatem ga je dal na desko v model, v katerem je bila na dnu in na vrhu tenka žimasta mreža. Na vrh je postavil pokrov in kamen. Tako je ostalo nekaj dni. Nato je vzel sir iz modela in ga na zgornji strani posolil. Ko je sir sol vpil, ga je posolil na drugi strani. Navadno je to storil drugi dan. V kotel pa je vлил še škač mleka. »Zakotvam« je pazil, da siratka ni zavrela. Če je preveč gorelo, je vrgel na ogenj pest trave, murobe, ki jo je popoldne nabral po planini. Skuta se je kmalu sesirila. Treba jo je bilo še dobro prekuhati. Nato je dobro pomil škačke v sirotki in jih splaknil v mrzli vodi. Posoda je bila lesena. Sirotko so nato zlili v sod, ki se imenuje *dieža* in stoji pred stavbo.

V soboto pred angelsko nedeljo so prignali ovce s planine. Najprej so naložili na voz posodo in sir. Spravnik je skrbno pazil, da bi kdo ne ukradel sira, zato je šel za vozovi. Ko je prišel v vas, je sir dobro zaklenil. Nato je šel domov, kjer je dobil šopek nageljev, rožmarina in roženkravta, s pozlačenim lanom ovit. Kupil je liter žganja in šel pastirjem nasproti. Otroci so šli z ovenčanimi zvonci in okrašenimi palicami čakati pastirje v Vogle. Ko so prišli, so obesili okrašene zvonce ovcam vodnicam. Pastirjem so okrasili klobuke in palice. Spravnik pa jim je ponudil žganja. Vriskaje so prišli v vas. Ovcé so gnali na dvorišče kakega posestnika in jih razdelili. Nato so na stari funtovski tehtnici stehali sir. Biló ga je navadno okoli 60 centov (3300 kg). Razdelili so ga sorazmerno z množino mleka. Računali so s kredo na mizi v spravnikovi hiši. Žganje so odračunali.

Pastirji so dobili sledečo plačo v siru: spravnik (kezmojster) 70 funtov (funt 56 dkg); ovčji mojster 70 funtov; poganjač, kozar in ovčji pastir po 60 funtov, »zakotvam« 50, pub 15 do 20 funtov; skupno 3 do 4 cente sira.

Jesen in spomladi so pasli po domačih pašnikih (Suše, Tratec, Rute, Ravne, Planina). Ob sv. Mihelu (Májhevo) so spustili k ovcam koštrune, ki so jih imeli čez leto doma. Pozimi so imeli ovce na Senožetih blizu vasi, kjer so bili leseni hlevi z zelo majhnimi okni (okoli 2 dm²) zaradi volkov

in medvedov. Vsak dan je prišel hlapec ali pastir in jih nakrmil. Proti svečnici so pričele ovce kotiti. Čez štiri tedne so jagnjeta odstavili in začeli ovce molsti in delati sir kot v planini. Pastirju, ki jih je pasel in krmil, je dal gospodar napraviti obleko.

Masla so napravili toliko, da so vse petke v letu belili le z maslom. Žgance so pa belili le s tropinami (žunto). Zašto so kajžarji premožnejšim kmetom rekali »žuntarji«.

Jeseni so nekaj ovac (okoli 100) odbrali in jih pasli po sončnih travnikih, da so se zredile. Imenujejo jih *pitance*. Okoli sv. Martina jih začno klati. Meso posuše in ga imajo vse leto.

Ko pridejo ovce s planine, jih drugi dan peljejo k Zelencam, drugemu izviru Save Dolinke Podkôrenom, in jih opero. Ko se posuše, jih ostrižejo. Pastir dobi ta dan klobaso, kruh in žganje. Strižejo jih tudi spomladi. Če se ovca udari, ji odstrižejo košček ušesa, da ji teče kri, in kmalu je dobra. Če se pa »napase«, t. j. preveč naje, ji navadno ni pomoči.

Danes imajo ovce same visoko v gorah. Vsako nedeljo hodi zgodaj zjutraj, že ob dveh, skupina fantov gledat, kje so. Nič več jih ne molzejo. Goje jih le zaradi volne in mesa. Koza je v vsej vasi le še ena; včasih jih je bilo do 700. V Loško planino za Mangartom, kjer še siriyo, daje ovce le še en posestnik.

V r a ž a. Če pride kdo gledat mlada jagnjeta, mora reči: »Vurak jim ne dej, taku sa lapi.«

Vsi pojte rakam žvižgat!

Dr. J. Lokar

Tako je zapel Prešeren in hotel s tem reči svojim pratikarjem in zvezdogledom, da je njihovo prerokovanje za nič. Ako je šel kdo rakom žvižgat, ga ni več. Kar gre rakom žvižgat, je izgubljeno. Če pošljem koga rakom žvižgat, se ga hočem otresti.

Od kod izvira izraz »rakom žvižgat«?

Ko sem hodil v ljudsko šolo, mi je pravila mati, da so Poljanci rakom žvižgali, ko so jih lovili v Kolpi. Kot urednik Ribiško-lovskega vestnika sem hotel dognati, kaj je s tem žvižganjem rakom. Najti pa nisem mogel nikogar, ki bi mi znal povedati, da so lovili rake z žvižganjem.

Poroča pa o tem Valvasor: rakarji ob Kolpi privežejo na palico glisto, potope jo v vodo in jo drže pred račjimi luknjami, ki so večinoma v trdem skalovju. Nato žvižgajo z usti posebno melodijo, da prihajajo raki iz lukenj. Z drugo palico, ki je na enem koncu razcepljena, prijemajo rake in jih potegujejo iz vode, toda vedno le enega naenkrat. Voda mora biti popolnoma čista in ne kalna.

Valvasor sicer sam ni videl lovi rakov z žvižganjem, a ljudje so mu pravili o tem načinu lovi v Kolpi in njenih pritokih. Govoril je tudi s Polakovčevim, ki je služil kot častnik več let pri grofih Frankopanih in je slovel kot najboljši žvižgač rakom. Z žvižganjem jih je lovil v Kolpi med Metliko in Poljanami.

Po Valvasorjevem zatrdilu so raki na pravo žvižganje tako radi prihajali, da jih je nalovil žvižgač v istem času 100, ko se jih ni dobilo brez žvižganja niti šest.

Da so se z žvižganjem privabljali raki iz račin, ne ve danes nihče. Tudi je nemogoče, ker leže račine tako globoko pod vodo, da rak žvižga ne more slišati.

Lov rakov z žvižganjem je torej prazna vera. Da je imel Pavlovič izredno srečo, mnogo večjo kot drugi, je vzrok v tem, da je za račine bolje vedel kot drugi, da je bil sploh boljši rakar in da je znal loviti ob pravem času.

Vera, da se love raki z žvižganjem, je nastala iz vraže, da imajo raki svojega pastirja — hudiča. Ta vera je razširjena na Slovenskem povsod, kjer so bile rakovnice (rakovite vode). Pravi pa, da hudič ponoči rake pase. Na prste jim zažvižga in koj se izkobacajo vsi iz vode pa se pasejo po travi. V poletnem času (najrajši ko pšenica cvete) jih gre sicer vsak večer nekaj na pašo, vsi pa le, če jim hudič žvižga. Zato ljudje, ki hočejo mnogo rakov nabrati, tudi žvižgajo, da bi izvabili rake iz lukenj. Gorje jim pa, če bi bil hudič tako blizu, da bi jih slišal in bi opazil njihovo golju-fijo! Raztrgal bi žvižgača.

Da je žvižganje rakom prazna vera in da ne velja, so ljudje kmalu spoznali. Zato pomeni žvižganje rakom za nič stvar.

Žabam ali ribam gosti ima enak pomen. Sostanovalkam raka se gode.

Nekaj zagovorov iz borovniške okolice

Dr. J. Lokar

Zoper prisad: Ti hud (prisad) pejd vn s tega mesa, s tega mesa v tenko kožco, s tenke kože v tenko dlačco, s tenke dlačce v tenko travco, s tenke travce v tenko listjiče, pejd čez grmovje in skalovje, pejd ke, k'er zgonovi ne zgone, ker kori ne pojo, tam se suši, k'er nič božjega več ni.

Zoper strup: Tam stoji silna škala, na tej škali sv. Šenpas, še Mat Božja ke pride, pravi: Vstani gori, sv. Šenpas, pejd k tem človeku vernemu in kršenmu, da ga ne bo srbel ne bolet od tega črva pozemeljskega. Iz zemlje si pršu, v zemljo boš šu! V imen Boga Očeta in Sina in sv. Duha. (Amen se ne sme izgovoriti.)

Za grlo: Sv. Blaž je imel devet sestra. Od 9—8, od 8—7, od 7—6, od 6—5, od 5—4, od 4—3, od 3—2, od 2—1, od ene do nobene. Daj Bog in sv. Blaž, da bi se te bolečine tako razšle, kakor so se te sestre razšle.

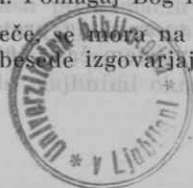
Kadar se žila odpre: So bli trije malnarji: oče malnar, sin malnar, sinov sin malnar. So vstavli to tekočo vodo. Tud jest tebi vstavim to krvavo žilo. V imen Boga Očeta in Sina in sv. Duha. (Amen se ne sme reči.)

Zoper zobno bolečino: Ti bolečina, pejd vn s tega mesa, ker te ta kršen človek preganja: V imen Boga, Očeta in Sina in sv. Duha. Amen.

Zoper neznano bulo. Ti neznana bula, pejd preč, te preganjam, te panam. V imen Boga Očeta in Sina in sv. Duha. Amen.

Zoper vred: Jezus je šu čez most, je oslička jeizmu, osličk se je spotknu, želodc se je premeknu. Pomagaj Bog in sv. Peter!

Preden se zagovor izreče, se mora na del telesa, kjer boli ali je rana, dahnti. Medtem pa, ko se besede izgovarjajo, se pljune trikrat v nič (nazaj čez ramo).

DODATEK

K razpravi: »Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic« naknadno naslednje dodajam:

Na str. 15. je pod sliko besedilo: »Po blagoslovu rož na kres pri Sv. Vidu pri Ptuj.« Sliko so mi posodili za reprodukcijo oo. minoriti, ki so upravljali tudi župnijo Sv. Vida pri Ptuj. Kakor pa mi poroča g. župnik Jakob Soklič, ki je služboval nekaj let kot župnik pri Sv. Vidu in sedaj prebiva v Stični, je *slika iz Léskovca* (Št. Andraž v Halozah). Na sliki stoji v ozadju leskovški župnik Škamlec Ognjeslav, ki je nedavno umrl na Hrvaškem. Škamlec je dal g. Sokliču enako fotografijo v dveh izvodih. Slika je posneta pred župniščem v Léskovcu. V Léskovcu prineso še več rož blagoslovit, zato je še bolj pestro. Na stvari pa ta dobrodošla ugotovitev nič ne spreminja. *Če se vrši v Léskovcu blagoslov rož tudi na kres*, potem Sv. Janž na Dravinjskem vrhu ni edina cerkev, v kateri se v naših krajih blagoslavljajo rastline na kres. Léskovec je sosedna župnija Sv. Vida. Besedilo se naj glasi: »Po blagoslovu rož v Léskovcu pri Ptuj.«

Fr. Kotnik

POPRAVI!

V razpravi: *Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic* popravi: Str. 7., 1. vrsta: benedictio namesto benedictia. V prevodu besedila str. 7: Naša pomoč nam. Vaša. Str. 8., 6. vrsta od zdlaj: z njim nam. z njimi. Str. 9., 21. vrsta od zgoraj: so se nekoč nam. so ne nekoč. Str. 10., 7. vrsta od zdlaj: diaboli nam. diaboil. Str. 24., 6. vrsta od zdlaj: Schra-der nam. Schröder; zadnja vrsta na isti strani: Schraderjeva nam. Schröderjeva teorija.

V razpravi: *Čarodejni obred in mit nakolenčiča itd.* Str. 30., odst. 4., vrsta 5.: naših nam. našil. Str. 37., odst. 2., vrsta 5.: njegovo nam. negovo. Str. 50., odst. 3., vrsta 7.: za nam. z. Str. 58., opomba 82., vrsta 10.: navedem nam. naveden. Str. 62., odst. 2., vrsta 1.: črtaj nato.

